

॥ हृदयप्रियः ॥

॥ प्रथमखण्डः ॥

आयुष्कामीयकल्पः ।

श्रीमद्वाग्भटयार्थीशं भिषक्तममुपास्महे ।
रोगान् ज्वरादीन् रागादीन् जित्वा दिशति यस्सुखम् ॥ १ ॥

सदा धृता तेन हिमाद्रिजाता
महौषधिस्सर्वहितप्रभावा ।
बाह्यान्तरानाशु गदानपोह्य
शिवा प्रदद्यादनिशं शिवं वः ॥ २ ॥

आयुश्शास्त्रसुबोधाय बालानां मां कृतोद्यमम् ।
अनुगृह्णन्तु गुरवो धन्वन्तर्यादिदेवताः ॥ ३ ॥

॥ अथात आयुष्कामीयकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥ ४ ॥
तेऽग्निवेशादिकान् विप्रांस्तदुक्तीः संक्षिपन् सुधीः ।
वाग्भटोष्टांगहृदयं षडंगं विधिनाकरोत् ॥ ५ ॥
प्रायेणाऽष्टांगहृदयप्रोक्तैः पद्यैर्नवैरपि ।
तदर्थानुसृतैः कुर्वे बालानां हृदयप्रियम् ॥ ६ ॥

आयुष्कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥ ७ ॥
तत्र रोगान् परिज्ञाय चिकित्सा हि विधीयते ।
लक्ष्यानवेक्षणे शस्त्रं सुधारमपि निष्फलम् ॥ ८ ॥
रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।
वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ॥ ९ ॥
ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः ।
वयोऽहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥ १० ॥
तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निस्समैस्समः ।
कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैस्समैरपि ॥ ११ ॥
तत्र रूक्षो लघुश्शीतः खरस्सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ।
पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम् ॥ १२ ॥
स्निग्धश्शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः ।
संसर्गस्सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः ॥ १३ ॥
वृद्धिस्समानैस्सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः ।
तद्वैषम्यं पापकर्मप्रेरितैः कालयोजितैः ॥ १४ ॥
अहिताचरणैरेव देहिनामिह जायते ।
शुभकर्मयुतैरेषां साम्यं युक्तैश्चिकित्सितैः ॥ १५ ॥
सुखञ्च नित्यं भवतीत्यतो वच्मीह तान्यपि ।
हिंसास्तेयान्यथाकामपैशुन्यपरुषानृतम् ॥ १६ ॥
संभिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम् ।
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मानसैस्त्यजेत् ॥ १७ ॥
आचरेद्देवगोविप्रगुरुवृद्धार्तपूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं शमं शौचं सत्यं सर्वप्रियं वचः ॥ १८ ॥

पाठं सन्तोषमास्तिक्यश्चार्जवं चेतसो दमम् ।
सुवेषदर्शीऽभूषः स्यात् खलैर्मुक्तस्सदाश्रयः ॥ १९ ॥

तथा तमनुवर्तेत यो यथा परितुष्यति ।
न कुर्याद्वृत्तिहीनोऽपि कर्म क्वापि जुगुप्सितम् ॥ २० ॥

परनिन्दां स्वप्रशंसां याचनं वैरमुत्तमैः ।
दयार्द्रचित्तो दाता च निश्चलस्सम्पदापदोः ॥ २१ ॥

परोपकारी च भवेत् धर्मोऽयं सम्मतस्सताम् ।
ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेदायुःश्रीसुखवृद्धये ॥ २२ ॥

कृतशौचः स्मरेन्नित्यमिहामुत्र च यच्छुभम् ।
कायवाङ्मनसां चेष्टां प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत ॥ २३ ॥

ऋजुरेव भवेत् काले सर्ववेगप्रवर्तने ।
न वेगितोऽन्यकारी स्यान्नाजित्वा साध्यमामयम् ॥ २४ ॥

त्वग्दृष्टिनिद्रासुखदं वातश्रमजराहरम् ।
अभ्यंगमकफग्रस्तो जीर्णे सेवेत सात्म्यतः ॥ २५ ॥

अर्धशक्त्या बली स्निग्धो मेदःकफहरं भजेत् ।
व्यायामं लाघवार्थश्च युवा शीते न पित्तवान् ॥ २६ ॥

स्नानशीलो भवेद्रत्नसिद्धमन्त्रौषधान्वितः ।
स्वधर्ममाचरेत् भक्त्या दैवेच्छामनुवर्तयन् ॥ २७ ॥

न निकृष्टं भवेत् किञ्चित् कर्म हि स्वकुलोचितम् ।
हेमन्ते शिशिरे चर्चा स्याद्वम्ललवणान् भजेत् ॥ २८ ॥

व्यायामादि च वातघ्नं वसन्ते तु कफापहम् ।
लघु रूक्षं भजेदन्नं ग्रीष्मे त्वन्नं हिमं लघु ॥ २९ ॥

भजेच्छीतप्रदेशस्थस्सर्वशीतोपचारवान् ।
वर्षास्वपि त्रिदोषघ्नं दीपनं सलिलं शृतम् ॥ ३० ॥

सेवेत सर्पिश्शरदि पित्तघ्नं लघु तिक्तकम् ।
शुचि हंसोदकं पेयमृतुष्वेवं विधिर्हितः ॥ ३१ ॥

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु च पित्तस्य श्लेष्मणश्शिशिरादिषु ॥ ३२ ॥

जयेद् वृष्टौ चयं वायोः पित्तस्य तु शरद्यपि ।
वसन्ते श्लेष्मणश्चैवमृतुजाश्च भजेद्रुजम् ॥ ३३ ॥

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लंघनपाचनैः ।
ये तु संशोधनैश्शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ३४ ॥

न पीडयेदिन्द्रियाणि न चैतान्यतिलालयेत् ।
समीक्ष्य सकलं कुर्यादनुगच्छेन्महद्गतिम् ॥ ३५ ॥

एवमाचारलेशोऽयमायुःकीर्तिसुखप्रदः ।
धीमानन्यांश्च गृह्णीयात् लोकादुभयलोकदान् ॥ ३६ ॥

अध्यायाश्चाथ कथ्यन्ते वक्ष्यमाणाः क्रमादिह ।
आयुष्कामीयकल्पः प्राक् शाल्यादेरौषधस्य च ॥ ३७ ॥

आहारस्य रसादेश्च गर्भरक्षाविधेः परम् ।
बालरुक्प्रतिषेधादेरङ्गमर्मादिकस्य च ॥ ३८ ॥

स्नेहस्वेदकयोश्छर्दिरेकयोर्वस्तिकर्मणः ।
नस्यादे रक्तमोक्षस्य ततः क्षाराग्निकर्मणः ॥ ३९ ॥

यन्त्रशस्त्रादिकस्याथ मानभेदस्य षोडशः ।
द्वितीयखण्डे दूतादिलक्षणं प्राक् चिकित्सितम् ॥ ४० ॥

सनिदानं ज्वरस्याथ रक्तादेश्श्वासहिध्मयोः ।
यक्ष्मादेः छर्दिपूर्वेऽथ मदादौ सरणादिके ॥ ४१ ॥

कृच्छ्रे मेहे विद्रधौ च गुल्मे स्यात् पाण्डुशोफयोः ।
उदरे च विसर्पादिकुष्ठान्ते श्वित्रपूर्वके ॥ ४२ ॥

वाते चाष्टादशो रक्तवातादावथ उत्तरे ।
शिरोरोगे वर्त्मरोगे सन्ध्याद्ये दृष्टिगे गदे ॥ ४३ ॥

सर्वगे नासिके कर्णे मुखे गण्डादिके पुनः ।
गुह्ये भगन्दराद्ये च विषभेदे रसायने ॥ ४४ ॥

चतुर्दशो वाजपुष्ट्यवध्यायोऽपि निरूपितः ।
पुनर्योगाश्चिकित्सासु नामादिप्रोदिताः क्रमात् ॥ ४५ ॥

स्युर्द्वादशभिरध्यायैरेवमत्र वितन्यते ।
खण्डैश्चतुर्भिरध्यायैष्षष्ट्या च हृदयप्रियः ॥ ४६ ॥

इत्यायुष्कामीयकल्पो नाम
प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

शाल्यादिकल्पः ।

॥ अथातः शाल्यादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

रक्ताद्यः षष्टिकान्ता व्रीहयोऽल्पगुणान्तराः ।
प्रायेण पथ्याश्च हिमा लघवो बद्धवर्चसः ॥ १ ॥

स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः श्रेष्ठो गौरोऽत्र षष्टिकः ।
त्रिदोषघ्नः स्थैर्यकरः किञ्चिन्न्यूनगुणोऽसितः ॥ २ ॥

कंगुकोद्रवनीवारश्यामाकादि हिमं लघु ।
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत् ॥ ३ ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियंगुर्बृंहणी गुरुः ।
रूक्षो गुरुर्यवश्शीतो मेदःपित्तकफान् जयेत् ॥ ४ ॥
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान् ।
वृष्यश्शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा ॥ ५ ॥
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः ।
जीवनं तर्पणं हृद्यं हृलादि बुद्धिप्रबोधनम् ॥ ६ ॥
तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम् ।
जलस्यानेकरूपस्य विद्याद्गौरवलाघवे ॥ ७ ॥
जांगलानूपवर्दित्वाद्गांगं तोयं त्रिदोषहृत् ।
कफमेदोनिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ ८ ॥
श्वासकासज्वरहरं पथ्यमुष्णोदकं सदा ।
अनभिष्यन्दि लघु च तोयं कथितशीतळम् ॥ ९ ॥
पित्तयुक्ते हितं दोषेऽप्युषितं तत्त्रिदोषकृत् ।
नांबु पेयं जठरिभिश्शोफिगुल्म्यल्पवह्निभिः ॥ १० ॥
अशक्त्यां सौषधं पेयमल्पं प्राणा हि तन्मयाः ।
न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ॥ ११ ॥
आस्यशोषांगसादाद्या मृत्युर्वा तदलाभतः ।
अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कचिद्वारि वार्यते ॥ १२ ॥
समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तःप्रथमांबुपाः ।
उदुंबरभवं तोयमतीसारप्रमेहिणाम् ॥ १३ ॥
तृष्णादाहान्वितानाञ्च तथासृग्दरिणां हितम् ।
सलिलं सुपर्वीजातं वातपित्तहरं हिमम् ॥ १४ ॥
तोयं तरुणतालोत्थं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत् ।
शीतळं दाहतृष्णाघ्नं मेहकृच्छ्रातिसारनुत् ॥ १५ ॥

रंभाकन्दोद्भवं सोमम्मेहकृच्छ्रहरं हिमम् ।
नाळिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु ॥ १६ ॥
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं वस्तिशोधनम् ।
स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ॥ १७ ॥
वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मळं गुरु शीतळम् ।
प्रायः पयोऽत्र गव्यन्तु जीवनीयं रसायनम् ॥ १८ ॥
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम् ।
श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृट्क्षुधः ॥ १९ ॥
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ।
भवेद्गरीयोतिश्रृतं धारोष्णममृतोपमम् ॥ २० ॥
हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम् ।
अल्पाम्बुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु ॥ २१ ॥
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ।
आविकं वातहार्युष्णं श्वासपित्तकफप्रदम् ॥ २२ ॥
ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु ।
शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम् ॥ २३ ॥
मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित् ।
सेके नस्ये हितं मूर्छामदसन्यासहृत् परम् ॥ २४ ॥
नाळिकेरोद्भवं क्षीरं रक्तवातकफापहम् ।
पामाशिरोरोगहरं रक्तातीसारकृच्छ्रजित् ॥ २५ ॥
कुष्ठे मेहे व्रणे श्वित्रे विरुद्धं स्नेहनं गुरु ।
अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित् ॥ २६ ॥
मेदश्शुक्रबलश्लेष्मरक्तपित्ताग्निशोफकृत् ।
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे ॥ २७ ॥

पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च रूक्षन्तु ग्रहणीगदे ।
नात्याग्नित्वग्निशायां च ज्वरवीसर्पकुष्ठकृत् ॥ २८ ॥
तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदरार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रज्वरारुचीः ॥ २९ ॥
गुल्मप्लीहघृतव्यापद्गरपाण्ड्वामयान् जयेत् ।
तद्वन्मस्तु सरं स्रोतश्शोधि विष्टम्भजिल्लघु ॥ ३० ॥
नालिकेरपयोयुक्तं विपक्वं तक्रमुत्तमम् ।
त्रिदोषशमनं ग्राहि वृष्यं दीपनपाचनम् ॥ ३१ ॥
नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत् ।
संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोर्दितकासजित् ॥ ३२ ॥
चक्षुष्यं बालवृद्धानां शस्तं लघु मृदुत्वकृत् ।
क्षीरोद्भवन्तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित् ॥ ३३ ॥
शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुश्शुक्रचक्षुषाम् ।
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम् ॥ ३४ ॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ॥ ३५ ॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ।
सहस्रवीर्यं विधिभिश्शृतं कर्मसहस्रकृत् ॥ ३६ ॥
मदापस्मारमूर्च्छायाशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ॥ ३७ ॥
गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसंभवे ।
इक्षो रसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् ॥ ३८ ॥
वृष्यश्शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसस्सरः ।
विदाहविष्टंभकरो यान्त्रिको मलसङ्करान् ॥ ३९ ॥

शैत्यप्रसादमाधुर्याद्वरस्तत्रापि पौण्ड्रकः ।
फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ॥ ४० ॥
नातिश्लेष्मकरो धौतस्सृष्टमूत्रशकृद् गुळः ।
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोऽपरः ॥ ४१ ॥
हृद्यः पुराणः पथ्यश्च नवः श्लेष्माग्निसादकृत् ।
वृष्याः क्षतक्षीणहिता रक्तपित्तानिलापहाः ॥ ४२ ॥
मत्स्याण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तराः ।
चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषपित्तास्रहिध्मनुत् ॥ ४३ ॥
कुष्ठमेहकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारजित् ।
व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातळं मधु ॥ ४४ ॥
नोष्णमुष्णयुतं योग्यमृते च्छर्दिनिरूहतः ।
तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च ॥ ४५ ॥
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च ।
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च ॥ ४६ ॥
बद्धविट्कं कृमिघ्नञ्च संस्कारात्सर्वरोगजित् ।
सतिक्तोषणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु ॥ ४७ ॥
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम् ।
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत् ॥ ४८ ॥
निम्बजं कफवातघ्नं नात्युष्णं क्रिमिकुष्ठजित् ।
तद्वत् करञ्जजं सुप्तवातेऽपच्यादिके हितम् ॥ ४९ ॥
कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम् ।
लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठार्शोविषजन्तुजित् ॥ ५० ॥
आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम् ।
ज्योतिष्मतीसमुद्भूतं व्रणकुष्ठकफापहम् ॥ ५१ ॥

बल्यं स्वरकरं सद्यो मेधाबुद्धिविवर्धनम् ।
कृमिघ्नमिंगुदीतैलं तिक्तं लघ्वस्रदोषजित् ॥ ५२ ॥
भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तौरवारुष्करोद्भवे ।
विशेषात् कृमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविशोधने ॥ ५३ ॥
किन्तु वातकरं पूर्वं परमर्शःकफापहम् ।
नाळिकेरोद्भवं तैलं बृंहणं बलवर्धनम् ॥ ५४ ॥
व्रण्यं त्रिदोषशमनं मधुरं दन्तरोगजित् ।
वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ ॥ ५५ ॥
मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोऽपि ताविव ।
दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ५६ ॥
सस्वादु तिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ।
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु ॥ ५७ ॥
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम् ।
कृशस्थूलहितं सूक्ष्मं रूक्षं स्रोतोविशोधनम् ॥ ५८ ॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा ।
मृद्वीकाशर्करादीनां योगे तत्तद्गुणान्वयात् ॥ ५९ ॥
विद्यात् बहुविधं भेदं तस्मिन्युक्त्यैव बुद्धिमान् ।
रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ॥ ६० ॥
विदाहि भृशतीक्ष्णोष्णं हृद्यं रुचिकरं सरम् ।
धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशीतळम् ॥ ६१ ॥
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत् ।
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ॥ ६२ ॥
मूत्रं गोऽजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम् ।
पित्तळं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुसरं कटु ॥ ६३ ॥

कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु ॥ ६४ ॥
ग्रीहिद्रव्यैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ।

समीरिता द्रव्यगुणास्समासा-
द्योगेन पाकेन च ते विभिन्नाः ।
निघ्नन्ति रोगान्विविधांश्च तस्मा-
दन्तर्बहिर्युक्तिवशात् प्रयोज्याः ॥ ६५ ॥

इति ग्रीहिद्रव्यकल्पो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

औषधकल्पः ।

॥ अथात औषधकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

मुद्गाढकीमसूरादि शिंबिधान्यं विबन्धकृत् ।
कषायं स्वादुसंग्राहि कटुपाकं हिमं लघु ॥ १ ॥
मेदश्श्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः ।
वरोऽत्र मुद्गोऽल्पचलः कळायस्त्वतिवातळः ॥ २ ॥
राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः ।
उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽम्लाश्शुक्राश्मश्वासपीनसान् ॥ ३ ॥

कासार्शःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परं ।
पर्णिन्यौ तुष्टिदे पुष्टेः प्रोक्ते दोषत्रयापहे ॥ ४ ॥
आनाहार्शश्श्वासकासवातघ्नो रक्तपित्तकृत् ।
वन्यः कुलत्थः क्षयजिन्मेदोदृष्टिविकारनुत् ॥ ५ ॥
निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः ।
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः ॥ ६ ॥
माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरस्सरः ।
गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥ ७ ॥
फलानि माषवद्विद्यात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः ।
उष्णस्त्वच्यो हिमस्पर्शः केश्यो बल्यास्तिलो गुरुः ॥ ८ ॥
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ।
स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः ॥ ९ ॥
दृक्शुक्रहृत् कटुः पाके तद्वद्बीजं कुसुंभजम् ।
नवं धान्यमभिष्यन्दि लघु संवत्सरोषितम् ॥ १० ॥
शीतं पर्पटकं रक्तपित्तमेहज्वरापहम् ।
दूर्वा ज्वरहरा व्रण्या रक्तपित्तविनाशिनी ॥ ११ ॥
स्पर्शासहा व्रणहरा शुक्रस्रावविनाशिनी ।
विष्णुक्रान्ती ज्वरहरा व्रण्या चेतोविकारजित् ॥ १२ ॥
उपोदका गुल्मपित्तविषघ्नी मेहनाशिनी ।
चाङ्गेरी दीपनी चाम्ला पित्तळा पाचनी तथा । ॥ १३ ॥
ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।
वृष्योऽग्निकृत्त्रिदोषघ्नस्संग्राही सुनिषण्डकः ॥ १४ ॥
आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रळा न च पित्तकृत् ।
त्रिपादी मूत्रदोषघ्नी पित्तासृग्वातकोपजित् ॥ १५ ॥

शोफपाण्डुज्वरहरा तीक्ष्णोष्णा च विशोधिनी ।
ब्राह्मी प्रज्ञाबलकरी तिक्ता पित्तकफापहा ॥ १६ ॥
सप्तलापि तथा शुद्धिकरी कुष्ठाश्मरीहरा ।
मण्डूकपर्णी कफजित् पित्तघ्नी कुष्ठनाशिनी ॥ १७ ॥
त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ।
नात्युष्णा शीतवीर्या च भेदिनी कुष्ठनाशिनी ॥ १८ ॥
शोफोदरार्शसां पथ्या वर्षाभूर्दोषजित्सरा ।
वाराही मेहकुष्ठघ्नी बल्या वृष्या रसायनी ॥ १९ ॥
काक्षीरा वातजित् कोष्णा दीपन्यर्शोतिसारजित् ।
शिलारिर्ज्वरशोफघ्नः सरो रूक्षस्त्रिदोषजित् ॥ २० ॥
शीतळातिचरा रक्तपित्तनेत्रविकारजित् ।
जलदं ज्वरपित्तातिसारकृच्छ्रप्रमेहजित् ॥ २१ ॥
शशश्रुतिर्ज्वरहरा वातवैगुण्यनाशिनी ।
वसुको वातपित्तघ्नो मूत्रकृच्छ्रविनाशनः ॥ २२ ॥
परं कृच्छ्राश्मरीहन्ता तत्समानोऽश्मभेदनः ।
कुमारी गरकासघ्नी चक्षुष्या दीपनी हिमा ॥ २३ ॥
कुशं हिमं वातपित्तमूत्रकृच्छ्रविनाशनम् ।
हिमाः पित्तजितो दर्भकाशेक्षुशरशालयः ॥ २४ ॥
सहदेवी ज्वरहरा रक्तपित्तरुजापहा ।
रक्तपित्तहरी शीता भद्रा कृच्छ्रप्रमेहजित् ॥ २५ ॥
कासश्वासहरं कण्ठ्यं भृङ्गं केश्यं च वर्णदम् ।
कटु तिक्तरसं पित्तश्लेष्मघ्नं ज्वरजिल्लघु ॥ २६ ॥
तामलक्यतिसारघ्नी कामिलापहरा हिमा ।
उष्णो द्रोणः कृमिहरो गुल्मशूलविनाशनः ॥ २७ ॥

तत्पुष्पन्तु विदोषघ्नं हिध्माश्वासारुचीर्जयेन् ।
कुतुंबरं तत्सदृशं सूतिकाशूलजित्परम् ॥ २८ ॥
बलात्रयं स्निग्धशीतं बृंहणं वातपित्तनुत् ।
क्षतक्षीणे नागबला यक्ष्मरोगे च शस्यते ॥ २९ ॥
आन्त्रवातहरी चोष्णा व्रण्या च मृदुकुक्षिका ।
वृष्यश्मरीगुल्महरा रमणी वातनाशिनी ॥ ३० ॥
तण्डुलीयो लघुश्शीतो मदपित्तविषास्रहा ।
सक्षारस्सर्वदोषघ्नो वास्तुको रोचनस्सरः ॥ ३१ ॥
लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता ।
कासश्वासहरी तीक्ष्णा विषघ्नी रक्तपित्तळा ॥ ३२ ॥
आनाहगुल्मशूलार्शोहन्त्री हरितमञ्जरी ।
तुळस्यौ कटुतीक्ष्णोष्णे क्रिमिगुल्मकफापहे ॥ ३३ ॥
अर्शोविषानिलहरे कण्डूपामाव्रणापहे ।
राजक्षवोऽर्शोग्रहणीविषमज्वरनाशनः ॥ ३४ ॥
रामाख्या तुळसी तद्वन्नात्युष्णा रक्तदोषजित् ।
कर्पूरगन्धा तुळसी परमस्रकफापहा ॥ ३५ ॥
पत्तूरो दीपनः स्निग्धः प्लीहार्शःकफवातजित् ।
मिश्यात्युष्णा वातकफज्वरश्लीपदनाशिनी ॥ ३६ ॥
मूत्रदोषक्रिमिहरा झरसी वातळान्यनुत् ।
भूशिरीषं सरं पित्तकफरक्तविकाराजित् ॥ ३७ ॥
गोजिह्वा कफपित्तघ्नी चक्षुष्या रक्तपित्तजित् ।
समंगा दीपनी वातपित्तरक्तातिसाराजित् ॥ ३८ ॥
कुक्षिरुग्ज्वरवातघ्नं दीपनं बृहतीद्वयम् ।
तत्फलं कृमिकुष्ठघ्नं रूक्षं वातकफौ जयेत् ॥ ३९ ॥

श्वासकासज्वरहरा कण्टकारी विशेषतः ।
तद्वन्मौहूर्तिकी हृद्या दोषघ्नी ग्रहणीहरा ॥ ४० ॥
अचक्षुष्याः पुनश्शेषा बृहत्यः कीटवर्धनाः ।
ज्वरातिसारपवनपित्तघ्न्यौ दीप्तिदे स्थिरे ॥ ४१ ॥
गोक्षुरं ज्वरहृत् पित्तवातघ्नं स्रावकृच्छ्रजित् ।
मायूरिका रक्तपित्तहरा वर्ण्या ज्वरापहा ॥ ४२ ॥
अपामार्गोऽतिसारघ्नो ज्वरहा वह्निदीपनः ।
अजगन्धाग्निकृद्गुल्मशूलातीसारवातजित् ॥ ४३ ॥
शरपुंखो वातकफौ मुखदन्तरुजां जयेत् ।
वृश्चिकाळी वातपित्तगुल्मशूलातिसारजित् ॥ ४४ ॥
नीली केश्या वातपित्तकण्डूव्रणविनाशिनी ।
चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा ॥ ४५ ॥
दीपनस्सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।
वनसूरणकन्दस्तु विशेषादर्शसां हितः ॥ ४६ ॥
अघोरी चित्तदोषघ्नी वातभूतविषापहा ।
अविघ्ना क्रिमिशोफघ्नी बालानां जठरार्तिनुत् ॥ ४७ ॥
उद्दळा शीतळा पित्तकफजिन्मेहनाशिनी ।
क्षेमदं वातपित्तघ्नं क्षतमर्मविकारजित् ॥ ४८ ॥
करीरा पित्तरक्तोत्थरोगघ्नी नेत्ररोगजित् ।
भूकेसरोऽर्शोरोगघ्नो व्रणजिद्गर्भसंगहा ॥ ४९ ॥
लक्ष्मीः पित्तहरा वातश्लेष्मळा भूतिगर्भधृक् ।
इन्द्रवल्ली ज्वरहरा वातघ्नी वृद्धिनाशिनी ॥ ५० ॥
शंखपुष्पी सरा तीक्ष्णा कफक्रिमिविषापहा ।
मालतीपल्लवं व्रण्यं तत्सुमं नेत्ररोगजित् ॥ ५१ ॥

कामुका कफजिद् व्रण्या टूका वातविकारजित् ।
कारवेल्लं तिक्तकटु कृमिपित्तकफप्रणुत् ॥ ५२ ॥

कर्कोटकं ततो न्यूनं तन्महत्तु ततोऽवरम् ।
बिंबी स्यात् कफपित्तघ्नी वस्त्यामयविनाशनी ॥ ५३ ॥

जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनी ।
चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥ ५४ ॥

मर्कटी वातपित्तघ्नी वृष्या यक्ष्मविनाशनी ।
पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा ॥ ५५ ॥

फलं त्रिदोषशमनं मूलश्चास्य विरेचनम् ।
ज्वरातिसारशोफघ्नो दुस्पर्शः कफपित्तहा ॥ ५६ ॥

चविका पिप्पलीमूलं वक्ष्यमाणोपणोपमम् ।
शारिवे शोषतृष्णाघ्न्यौ पित्तघ्न्यौ रक्तशुद्धिदे ॥ ५७ ॥

विदारी वातपित्तघ्नी कण्ठ्या बल्या च मूत्रळा ।
कर्कटी कफपित्तघ्नी कुष्ठशोफव्रणापहा ॥ ५८ ॥

कोशातक्यौ वातकफौ जयेयुश्चोर्ध्वरेकदाः ।
सूप्यपर्णीद्वयं वातपित्तजित् क्षयनाशनम् ॥ ५९ ॥

ऋद्धी तु कफवातघ्न्यौ फलं दृक्शुक्रनाशनम् ।
अवरोष्णा कफहरा तीक्ष्णा वातहरा परम् ॥ ६० ॥

प्रसारणी स्वादुपाका वातघ्नी मूत्रदोषजित् ।
कामिलाज्वरवातास्रत्रिदोषघ्नी स्मृतामृता ॥ ६१ ॥

गारुडी सर्वविषजित् कुष्ठघ्नी कफवातहा ।
रूक्षोष्णाग्निशिखा क्ष्वेळवती स्याद्रेचनी परम् । ॥ ६२ ॥

मात्राविदा प्रयुक्ता सा रसायन्युदरापहा ।
शोफवातास्रदोषघ्नी चक्षुष्या पत्रकण्टका ॥ ६३ ॥

दीपनं वातपित्तघ्नं गुल्मजिच्चाम्लवेतसम् ।
मूर्वा त्रिदोषशमनी विषशोफज्वरापहा ॥ ६४ ॥

गुञ्जा जयेद्वातरक्तं कफं कुष्ठविषक्रिमीन् ।
कूश्माण्डवल्ली दोषघ्नी सन्निपातज्वरापहा ॥ ६५ ॥

तत्फलं क्षयकासघ्नं वस्तिशुद्धिकरं गुरु ।
वस्तिदोषहरं शीतं कालिंगोर्वारुचिर्भिटम् ॥ ६६ ॥

कफपित्तहरं पक्वफलं कोष्णञ्च वातजित् ।
मधुरं गुरु विष्टंभि दोषळं मत्तचिर्भिटम् ॥ ६७ ॥

तुंबी वृष्यास्यशोषघ्नी रुच्या दाहज्वरापहा ।
कटुतुंबी तदुत्कृष्टा श्वासगुल्मविषापहा ॥ ६८ ॥

कर्कारुर्वातपित्तघ्नी तत्फलं वस्तिशोधनम् ।
त्रपुसी च तथा प्रोक्ता फलं वृष्यञ्च मूत्रळम ॥ ६९ ॥

वज्रवल्ली श्लेष्मपित्तगुदकीलहरा भेकत् ।
स्फोट्याभुजंगं शोफघ्नं गुल्मशूलहरं परम् ॥ ७० ॥

वृष्या शतावरी स्वादुर्बृंहणी वातपित्तजित् ।
रक्तवातज्वरश्वासवस्त्यामयविनाशिनी ॥ ७१ ॥

पाठा ज्वरातिसारार्शोवातवीसर्पनाशिनी ।
क्षेत्रज्ञभूषा ज्वरजिच्छोफघ्नी वातनाशिनी ॥ ७२ ॥

अहिंस्रा वातकफजिच्छोफपामाज्वरापहा ।
परूषी पिटकाशोफज्वरघ्नी कफपित्तजित् ॥ ७३ ॥

तांबूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत् ।
पद्मं शीतं रक्तपित्तज्वदाहप्रमेहनुत ॥ ७४ ॥

पुष्पे मृणाळे कन्दे च गुरुता स्याद्यथोत्तरम् ।
केसरं वर्णकृद् वृष्यं बीजं तृष्णावमिप्रणुत् ॥ ७५ ॥

उत्पलं मधुरं स्निग्धं चक्षुष्यं रक्तपित्तनुत्
नीलोत्पलं तथा तद्वत् प्रायेण कुमुदद्वयम् ॥ ७६ ॥

चण्डा शोकशिरोरोगरक्तपित्तकफापहा ।
मालूकं स्वादु शीतञ्च विष्टंभि गुरु दोषकृत् । ॥ ७७ ॥

प्रायेण तद्वदेव स्युराढ्रूपान्यप्यनेकधा ।
अर्कालर्कौ वातकफक्रिमिकुष्ठोदरापहौ ॥ ७८ ॥

शीतः कषायश्चक्षुष्यो नन्द्यावर्तः कफास्रजित् ।
पौष्करं ज्वरशूलघ्नं कासवातकफापहम् ॥ ७९ ॥

वैरी शीतः पित्तरक्तव्रणघ्नो मेहजित् परम् ।
सुवर्चा वातपित्तघ्नी व्रणशोफहरा हिमा ॥ ८० ॥

भार्ङ्गी मरुत्कफहरा कासश्वासज्वरप्रणुत् ।
पारन्ती मेहकुष्ठघ्नी पामाव्रणविसर्पजित् ॥ ८१ ॥

कठिल्लं पित्तकफजित् पामामूर्धव्रणापहम् ।
श्रोणिका मारुतहरा गुदकीलरुजापहा ॥ ८२ ॥

अत्रिका तु त्रिदोषघ्नी मधुरा सृष्टमूत्रविट् ।
जीवन्तकः पित्तकफकुष्ठमूर्धरुजापहः ॥ ८३ ॥

क्रिमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः ।
आवीरन्तु सरं पित्तकफजिन्मेहनाशनम् ॥ ८४ ॥

विषघ्नी भूतविषहा वातजिच्चित्तदोषजित् ।
रजकारिर्दृष्टिशुक्रं जयेद्रक्तोद्भवा रुजः ॥ ८५ ॥

जवा प्रदरकण्डूतिपित्तजित् केशवर्धिनी ।
कार्पासी कृच्छ्रशोफघ्नी तद्बीजं वमिनाशनम् ॥ ८६ ॥

गण्डमाआज्वरहरा निर्गुण्डी कफवातजित् ।
उष्णं सहचरं ग्राहि सर्ववातहरं परम् ॥ ८७ ॥

प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
वृषन्तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ॥ ८८ ॥

गान्धारीयुगलं स्थूलमरिचं कफवातजित् ।
रूक्षोष्णं दीपनं रूच्यं रक्तपित्तप्रकोपकृत् ॥ ८९ ॥

अभिष्यन्द्यान्त्रशूलघ्नं वीर्येण च मदूत्तरम् ।
प्रपुण्डरीकं चक्षुष्यं शीतं रक्तप्रसादनम् ॥ ९० ॥

दन्ती तीक्ष्णोष्णकटुका कफवातविनाशिनी ।
अर्शोव्रणाश्मरीगुल्मजठरघ्नी विशोधनी ॥ ९१ ॥

मदनं वमनात्तत्तत्कफवातविकारनुत् ।
पञ्चांगुलस्सरो रक्तवातगुल्मोदरापहः ॥ ९२ ॥

अच्छैरण्डं पित्तकरं विरेकादन्यरोगजित् ।
रूक्षोष्णं जठरानाहगुल्मवृद्धितुनीप्रणुत् ॥ ९३ ॥

अत्युष्णं श्लेष्मरोगघ्नं कृमिभ्रमनिलापहम् ।
आन्त्रशूलहरं बीजं कुबेराक्ष्या दलं तथा । ॥ ९४ ॥

रञ्जिला कामिलाजेत्री पत्रं रक्तप्रसादनम् ।
रक्तफलो वृद्धिहरो वातरक्तविकारजित् ॥ ९५ ॥

वातास्रशोफनाशिन्यौ केतक्यावल्पशीतले ।
सडकी वातपित्तघ्नी मूत्रसंगास्रदोषजित् । ॥ ९६ ॥

उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रीन् दोषान् स्वादु डाडिमम् ।
त्वक् तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित् ॥ ९७ ॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
केसरं वातपित्तघ्नं वमिहिध्मारुचीर्जयेत् ॥ ९८ ॥

दोषघ्नं दीपनं रूक्षमम्लं दन्तशठं हिमम् ।
किञ्चिन्मृदूनं ततो रूक्षमपित्तघ्नं महाम्लकम् ॥ ९९ ॥

ऐरावतादि प्रायेण नातिपित्तहरं हिमम् ।
फलं कदल्यास्तु हिमं तृष्णापित्तनाशनम् ॥ १०० ॥
तत्कन्दं रक्तपित्तघ्नं दाहमूत्ररुजापहम् ।
फलं सिंहिकदल्यास्तु शीतं पित्तानिलापहम् ॥ १०१ ॥
कफपित्तहरं शीतं पथ्यं कुष्माण्डं लघु ।
मोचाफलन्तु विष्टम्भि बृंहणं वातपित्तजित् ॥ १०२ ॥
महामोचाफलं बल्यं गुरु दोषहरं सरम् ।
एतद्भेदेषु चाप्यूह्या युक्त्या स्वल्पान्तरा गुणाः ॥ १०३ ॥
गुरुत्वं कफकारित्वं चिन्त्यं पक्वेषु तेष्वपि ।
बिल्वं वातकफच्छर्दिहिध्मारुच्यतिसारजित् ॥ १०४ ॥
तर्कारी कोष्ठरोगातीसारवातकफापहा ।
वातं कफञ्च काश्मर्यः पाटलाटुण्टुकं जयेत् ॥ १०५ ॥
कफपित्तप्रमेहघ्नौ लोध्रौ नेत्रहितौ हिमौ ।
तत्र श्वेतो गुणोत्कृष्टस्तावरोऽल्पगुणोऽल्प च ॥ १०६ ॥
कृमिज्वरहरो निंबः कुष्ठवातकफापहः ।
कालशाकं तिक्तकटु कफवातहरं लघु ॥ १०७ ॥
दीपनं पाचनं स्वर्यं रुच्यं शोफगरप्रणुत् ।
गृञ्जनो वातपित्तघ्नः शोफगुल्मज्वरापहः ॥ १०८ ॥
तस्य पल्लवमप्येवं कृमिनेत्रविकारजित् ।
पलाशो वातजिद् गुल्मशूलघ्नः कृमिनाशनः ॥ १०९ ॥
अर्जुनः किंशुकश्चोभावौदर्यौ वातनाशनौ ।
आरग्वधस्त्वरश्श्वित्रकुष्ठक्रिमिकफापहः ॥ ११० ॥
कलशाम्भः श्रीपदघ्नो वातजिद् गुल्मशोफहा ।
कुशाम्भो वातजिद्गुल्मशूलशोफविनाशनः ॥ १११ ॥

पित्तघ्नं तत्फलं रुच्यं पक्वं सस्वादु वातजित् ।
वट्टीजवल्कं मेहघ्नं पत्रं शोफानिलापहम् ॥ ११२ ॥
करञ्जयुग्मन्तु सरं दीपनं कफवातजित् ।
जंबूद्वयं हिमं रक्तपित्तातीसारमेहजित् ॥ ११३ ॥
न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षाणां पल्लवास्त्वचः ।
कषायाः शीतलाः पथ्या रक्तपित्तातिसारिणाम् ॥ ११४ ॥
एवं कपीतनस्यापि स्मृतं तैः पञ्चवल्कलम् ।
अरलुद्वितयं चोष्णं वातशोफविनाशनम् ॥ ११५ ॥
मोदकः प्रदरं रक्तवातं शोफञ्च नाशयेत् ।
उष्णशिशरीषो विषहा कषायः कफवातहा ॥ ११६ ॥
वन्ध्योऽस्यानुगुणश्छर्दिकरो व्रणकृमिप्रणुत् ।
वातपित्तास्रकृद्बालं बद्धास्थि कफपित्तकृत् ॥ ११७ ॥
गुर्वाम्रं वातजित् पक्वं स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत् ।
सहकाररसो हृद्यो रुच्यश्च कफवातजित् ॥ ११८ ॥
तद्बीजं वातजित् ग्राहि ज्वरहृद्कुक्षिरोगनुत् ।
आम्रातकं वातपित्तहरं किञ्चित् कफप्रदम् ॥ ११९ ॥
कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषलं दोषघाति तु ।
पक्वं हिध्मावमथुजित्सर्वं ग्राहि विषापहम् ॥ १२० ॥
वातलं बकुलं ग्राहि दन्तानां स्थापनं परम् ।
पनसस्य फलं बालं कफकृद्वातपित्तजित् ॥ १२१ ॥
अग्निमान्द्यकरं पक्वं दाहतृष्णानिवारणम् ।
अर्शोविवर्धनं बीजं स्वादु बद्धमलं गुरु ॥ १२२ ॥
फलानामवरं स्वादु लिकुचं सर्वदोषकृत् ।
उष्णोऽसनः कफमरुत्कुष्ठशोफविनाशनः ॥ १२३ ॥

कारस्करो जयेत् कुष्ठं शोफं वातं सरक्तकम् ।
खदिरो दन्तरोगेषु मेहे कुष्ठे च शस्यते ॥ १२४ ॥
तालस्य मञ्जरी वातकफशोफविनाशिनी ।
मसूरिकादौ तद्बालफलतोयं हितं हिमम् । ॥ १२५ ॥
केरमूलं वातकफौ जयेत् प्रदरहृत्सुमम् ।
नालिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम् ॥ १२६ ॥
शुष्कं तत् कृमिशूलघ्नं दन्तरोगविनाशनम् ।
भेदी सम्मोहकृत् पूगः तत्पुष्पं रक्तशोफजित् ॥ १२७ ॥
स्नुही योगविशेषेण विरेकात्सर्वदोषजित् ।
लतास्नुही ततो न्यूना स्वर्णक्षीर्यतिरूक्षणी ॥ १२८ ॥
सप्तच्छदो वातकफौ जयेत् कुष्ठज्वरादिकान् ।
कम्पिल्योऽपि तथा भेदी दुष्टव्रणविशोधनः ॥ १२९ ॥
रक्तार्शस्यतिसारे च ज्वरादौ कुटचो हितः ।
स्पृका ध्यामकमप्यस्रदोषं वातकफौ हरः ॥ १३० ॥
उशीरं शीतळं तिक्तं विशेषात् पाचनं लघु ।
ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तक्षतापहम् ॥ १३१ ॥
वाळकं चाप्येवमुक्तं विशिष्य कफहारि च ।
मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥ १३२ ॥
गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ।
अत्यन्तशीतळा मांसी कफघ्नी त्रिविदाहजित ॥ १३३ ॥
तकरं दृष्टिदोषघ्नं शीतं भूतविषापहम् ।
चोरकः शीतळो रुच्यस्त्रिदोषघ्नोऽस्रदोषजित् ॥ १३४ ॥
अश्वगन्धा हिमा स्वादुर्वृष्या तिक्तरसान्विता ।
त्रिदोषशमनी वस्या क्षयकासज्वरापहा ॥ १३५ ॥

रास्नोष्णा सकषाया च ज्वरवातकफापहा ।
वचा बुद्धिप्रदा कण्ठ्या परं दीपनपाचनी ॥ १३६ ॥
अन्त्रशूलप्रशमनी कफकुष्ठातिसारजित् ।
विषाद्वयं पित्तकफज्वरातीसारनाशनम् ॥ १३७ ॥
कटुका कफपित्तघ्नी रेचनी ज्वरनाशिनी ।
पीतरोहणिका शीता तीक्ष्णा नेत्रविकारजित् ॥ १३८ ॥
नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत् ।
रुच्यं जयेद्वातकफौ तद्वत्र ग्राहि चार्द्रकम् ॥ १३९ ॥
कुष्ठं त्रिदोषज्वरहृत् गरघ्नं केशवर्धनम् ।
त्रिवृत् कषायमधुरा कटुपाका विशोधनी ॥ १४० ॥
कफपित्तप्रशमनी वातळा गुल्मशोफनुत् ।
अग्रग्राह्यतितीक्ष्णं स्यान्मेदःकासकफान् जयेत् ॥ १४१ ॥
कुण्डली वातपित्तघ्नी कुष्ठमेहव्रणप्रणुत् ।
लोहिनी वातजित् कुष्ठशोफघ्न्यस्रप्रसादनी ॥ १४२ ॥
हारिद्रापिप्पली वातकफघ्नी दन्तरोगजित् ।
लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसस्सरः ॥ १४३ ॥
हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः ।
किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान् ॥ १४४ ॥
सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्त्यस्रपित्तकृत् ।
पलाण्डुस्तद्गुणन्यूनो न च पित्तास्रकोपकृत् ॥ १४५ ॥
कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृतौ तथा ।
कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे ॥ १४६ ॥
प्रलेपाज्जयतः कण्डूं शोफं दुष्टव्रणं विषम् ।
कळञ्जो मदकृद्वातकफोत्थानेकरोगजित् ॥ १४७ ॥

धूमपत्रं भेदि वातकफकृम्यास्यरोगजित् ।
सुगन्धं श्यामपत्रन्तु दीपनं वातनाशनम् ॥ १४८ ॥
देवदारु कटु स्निग्धं वातश्लेष्महरं लघु ।
गरकासशिरःकर्णदन्तरोगान् विनाशयेत् ॥ १४९ ॥
सरळं लघु तीक्ष्णोष्णं कफवातविनाशनम् ।
कटु तीक्ष्णोष्णमगरु स्निग्धं वातकफापहम् ॥ १५० ॥
कृष्णागरु त्रिदोषघ्नं कुष्ठश्वासक्षयापहम् ।
चन्दनं शीतळं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १५१ ॥
विषान्तर्दाहवीसर्पश्रमनुचक्षुषो हितम् ।
रक्तचन्दनमप्येवं विशेषाद्रक्तशुद्धिकृत् ॥ १५२ ॥
मञ्जिष्ठा तिक्तमधुरा शीता रक्तप्रसादिनी ।
पत्तंगो रक्तदोषघ्नो मुखरोगव्रणप्रणुत् ॥ १५३ ॥
पूतिगन्धी वातकफज्वरग्रहशिरोर्तिनुत् ।
कैराती कफजित् श्वासक्षतकासज्वरान् जयेत् ॥ १५४ ॥
स्थौणेयं रक्तपित्तघ्नं रोचनं कफवातजित् ।
लवंगं शोषहिक्काघ्नं सुगन्धं कफवातजित् ॥ १५५ ॥
अरिमेदो वातमेदःकफजाड्यामयापहः ।
अर्कवल्यस्तदा कण्डूपामाकुष्ठादिनाशिनी ॥ १५६ ॥
मधूकपुष्पं पित्तघ्नं तृष्णाज्वरहरं परम् ।
मर्कपुष्पं सुगन्धाढ्यं वातपित्तकफान् जयेत् ॥ १५७ ॥
कारिपुष्पं शीतरूक्षं कफमेहशिरोर्तिनुत् ।
कफघ्नमस्रदोषघ्नं कुङ्कुमं व्रणरोपणम् ॥ १५८ ॥
सूर्यावर्तहरं श्रेष्ठं गन्धानां वातनाशनम् ।
फलिनी नागपुन्नागजंबूदळसुमानि च ॥ १५९ ॥

एतानि पञ्च पुष्पाणि त्रिदोषशमनानि हि ।
द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट् ॥ १६० ॥
गुर्वी शीता हन्ति वातरक्तपित्तमदात्ययान् ।
तद्वदेव च खर्जूरं क्षतक्षयहितं परम् ॥ १६१ ॥
पथ्या सरा सर्वरोगान् जयेद्वातकफोत्तरान् ।
तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम् ॥ १६२ ॥
आक्षं केश्यं तद्गुणञ्च त्रिफला तैस्त्रिदोषजित् ।
जातीफलं केसरं च मदकार्यनिसारजित् ॥ १६३ ॥
माशीफलमतीसारमुख्यगुह्यव्रणापहम् ।
एलं हिध्मामवातघ्नं दीपनं मूत्रकृच्छ्रजित् ॥ १६४ ॥
विळंगं कटु मेदोघ्नं कृमिश्लेष्मप्रसेकजित् ।
अर्शोतिसारशूलघ्नं कटुरिन्द्रयवोऽग्निकृत् ॥ १६५ ॥
तेजोवती वातकफगळजिह्वामयापहा ।
वाकुची कृमिकुष्ठघ्नी तिक्ता कफविनाशिनी ॥ १६६ ॥
धान्याकं स्वादुपाकञ्च शूलाजीर्णविबन्धनुत् ।
कटु ज्वरहरं रुच्यं तृष्णाघ्नं कफपित्तजित् ॥ १६७ ॥
क्षतबीजन्त्वतीसारग्रहणीमलदोषजित् ।
काकोळीयुगळं वातनाशनं स्वादु बृंहणम् ॥ १६८ ॥
पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं दीपनपाचनम् ।
रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ॥ १६९ ॥
स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं नातितीक्ष्णं गुरु स्मृतम् ।
शूकोषणन्तूषणवत् कृमिशत्रुर्विळंगवत् ॥ १७० ॥
सर्षपं कटु तीक्ष्णोष्णं कफमारुतकुष्ठजित् ।
तीक्ष्णोष्णं कटुपाकञ्च रुच्यं मेधाग्निवर्धनम् ॥ १७१ ॥

जीरकाणां चतुष्कश्च गन्धाढ्यं कफवातजित् ।
कालानुसारी वातघ्नी पिटकार्शोतिसारजित् ॥ १७२ ॥
श्लेष्मळा स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली ।
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः ॥ १७३ ॥
शूलघ्नो दीप्यको रूक्षस्सतिक्तकटुको लघुः ।
उष्णः कफानिलहरो दीपनः क्रिमिनाशनः ॥ १७४ ॥
अजाजिका सुगन्धा च गुणैः पूर्ववदुच्यते ।
कशजं स्नेहनं वातपित्तकण्डूहरं हिमम् ॥ १७५ ॥
शताह्वा कटुतिक्ता च स्निग्धोष्णा कफवातजित् ।
कतकस्य फलं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥ १७६ ॥
स्रावहृद्दाहतृष्णाघ्नं हितं कृच्छ्रप्रमेहयोः ।
भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतळम् ॥ १७७ ॥
तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ।
कोलमज्जा तु मधुरस्तृट्छर्दिश्वासकासजित् ॥ १७८ ॥
वार्त्ताँमज्जापि तद्वत्स्यात् स्नेहनो दोषनाशनः ।
शीतळा कटुका रूक्षा कफघ्नी गजपिप्पली ॥ १७९ ॥
तक्कोलं श्वासकृच्छ्रार्शोविषदोषत्रयापहम् ।
मसूरी कटुतीक्ष्णोष्णा कफवातविनाशिनी ॥ १८० ॥
हृद्या गन्धोत्तमा कासश्वासवैगुण्यनाशिनी ।
त्वच्यो मृगमदस्नेहो वृष्यो वातकफापहः ॥ १८१ ॥
कृष्णं मदकरं सर्ववातगुल्मप्रमेहजित् ।
हिंगु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥ १८२ ॥
सिक्थकं वातमत्यग्निं व्रणभेदांश्च नाशयेत् ।
श्रीवेष्टं कफपित्तघ्नं व्रण्यं भूतज्वरापहम् ॥ १८३ ॥

निर्यासः श्वासकासघ्नो ग्राही वातातिसारजित् ।
गुल्गुलुस्तिक्तकटुकस्सकषायो रसायनः ॥ १८४ ॥
क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगण्डकुष्टापचिक्रिमीन् ।
पिटकाग्रन्थिशोफांश्च हन्त्युष्णः स्रंसनो लघुः ॥ १८५ ॥
पञ्चमस्तु क्षतश्वासकासवातविकारहा ।
पारक्कं वातकफजिद्वातवैगुण्यकासजित् ॥ १८६ ॥
ग्रन्थिर्ग्रन्थिप्रशमना शिरोरोगत्रिदोषजित् ।
देवधूपो वातरक्तशोफव्रणविनाशनः ॥ १८७ ॥
कुन्दुरुष्कं वातकफशोफमूर्धरुजापहम् ।
लाक्षा सद्यःक्षतहरा केश्या ज्वरगरप्रणुत् ॥ १८८ ॥
नायको वातकफहा शोफगुल्मज्वरान् जयेत् ।
विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं विदुः ॥ १८९ ॥
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषजित् ॥ १९० ॥
लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ।
सौवर्चलं विबन्धघ्नं विळं वातानुलोमनम् ॥ १९१ ॥
सामुद्रं श्लेष्मळं तीक्ष्णमौद्भिदं क्लेदनं कटु ।
सौवर्चलोपमं कृष्णं स्यान्महालवणं तथा ॥ १९२ ॥
वातास्रकृच्छ्रशोफघ्नं द्विज्यादौ सैन्धवादिकम् ।
अन्नभेदी दीपनस्स्यान्मलशुद्धिकरः परम् ॥ १९३ ॥
क्षारयुग्मं वातकफगुल्मार्शोजठरापहम् ।
हेमक्षारो नेत्ररोगकफशोफविनाशनः ॥ १९४ ॥
स्फटिकाख्यो नेत्ररोगे वक्त्रगुह्यव्रणे हितः ।
शंखक्षारो गुह्यपामाक्षतदग्धव्रणापहः । ॥ १९५ ॥

रसकर्पूरमखिलदुष्टव्रणहरं परम् ।
सौवीरं भेदि शोफघ्नं दुष्टव्रणविशोधनम ॥ १९६ ॥

शुक्तिक्षारः स्पर्शशीतो रक्तवाताग्निदाहजित् ।
महाक्षारो दुष्टशोफव्रणाजिज्ज्वरनाशनः ॥ १९७ ॥

पीतस्तथा न्यूनगुणस्तथाप्यल्पगुणोऽरुणः ।
प्रायस्सर्वश्च तीक्ष्णोष्णः क्षारः क्रिमिहरो लघुः ॥ १९८ ॥

पित्तास्रदूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः ।
अपथ्यस्सोऽतियुक्तस्स्याच्छुक्रौजःस्नेहचक्षुपाम् ॥ १९९ ॥

सस्वादुतिक्तं छर्दिघ्नं रूक्षं कर्पूरमुच्यते ।

सस्वादुतिक्तं कफपित्ततृष्णा-
मदभ्रमच्छर्द्यतिसारमेहान् ।
हृद्रोगमूर्छायविषाग्निसादान्
कर्पूरमामं शमयेत् क्षणेन ॥ २०० ॥

धूपराजाः कफशिरोरोगपीनसनाशनाः ।
शंखोदधिमले शीते कपाये चातिलेखने ॥ २०१ ॥

शुक्तिका च नकं मेदःकफशोफविनाशने ।
विद्रुमद्रवमास्योत्थरोगशोफहरं हिमम् ॥ २०२ ॥

तुत्थश्च शिखितुत्थश्च नेत्ररोगव्रणापहम् ।
विशदो गैरिकः स्निग्धः कपायमधुरो हिमः ॥ २०३ ॥

ग्रीष्मेऽर्कतप्ता गिरयो जतुतुल्यं वमन्ति यत् ।
हेमरूप्याद्यंशयुतं शिलाजतु तदुच्यते ॥ २०४ ॥

सर्वरोगप्रशमनं विधियुक्तं त्रिदोषजित् ।
अत्र गोमूत्रगन्धाढ्यं गुल्गुल्वाभं वरं मृदु ॥ २०५ ॥

कन्नारं शिरसः शूलं शोफं वातकफौ जयेत् ।
कफघ्नी व्रणवातघ्नी मनोह्वा लेखनी सरा ॥ २०६ ॥

स्निग्धं कषायमधुरमलं व्रणविपप्रणुत् ।
गन्धकं त्वग्विकारेपु प्रशस्तं स्याद् व्रणेपु च ॥ २०७ ॥

हरवीर्यं महावीर्यं ज्वरकुष्ठव्रणादिकान् ।
योगप्रयोगभेदेन सर्वरोगान् विनाशयेत् ॥ २०८ ॥

हिंगुळं तु व्रणे गुल्मे सन्निपातज्वरे हितम् ।
कषायमधुरे शीते लेखने माक्षिकाञ्जने ॥ २०९ ॥

रक्तपित्तविपच्छर्दिहिक्काघ्ने दृक्प्रसादने ।
सहस्रवेध्यतीसारं रक्तजं पवनं जयेत् ॥ २१० ॥

कृष्णाभ्रन्तु विशुद्धं स्यात् शीतं सर्वप्रमेहजित् ।
कान्तद्वयं गुल्मशूलजठराध्माननाशनम् ॥ २११ ॥

किट्टं पित्ते कामिलायां कुष्ठेऽर्शसि च शस्यते ।
चक्षुष्यं कृष्णलोहन्तु शीतं तिक्तकपायकम् ॥ २१२ ॥

लेखनं वातळं शोफक्रिमिपित्तकफप्रणुत्
कृष्णसीसं प्रमेहघ्नं मेदोनिलहरं परम् ॥ २१३ ॥

विशदं पाण्डुरोगघ्नं चक्षुष्यं व्रणनाशनम् ।
नाकं जयेत् गुल्मशोफौ त्रपुसीसे च तद्गुणे ॥ २१४ ॥

कंसं रूक्षं लेखनञ्च तिक्तं पित्तकफापहम् ।
कटुपाकरसं ताम्रं शीतळं कफवातजित् ॥ २१५ ॥

वातपित्तहरं रूप्यं स्वादुपाकञ्च लेखनम् ।
सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ॥ २१६ ॥

विषदोपहरं शीतं सकपायं रसायनम् ।
स्फाटिकन्तु रसं शीतं चक्षुष्यं स्वादु लेखनम् ॥ २१७ ॥

पद्मरागाह्वयं मुक्तां विद्रुमञ्च हरिन्मणिम् ।
पुष्यरागं तथा वज्रमिन्द्रनीलाभिधं पुनः ॥ २१८ ॥

गोमेदकाख्यं वैडूर्यं नव रत्नानि निर्दिशेत् ।
स्वादूनि सकषायाणि चक्षुष्याणि सराणि च ॥ २१९ ॥

विलेखनानि शीतानि पापालक्ष्मीहराणि च ।
विष्णुक्रान्ती च वाराही देवी भृंगी शशश्रुतिः ॥ २२० ॥

दूर्वेन्द्रवल्ली लक्ष्मीश्च भद्रा स्पर्शासहेत्यमूः ।
दशपुष्पाभिधानास्स्युः पापालक्ष्मीहराः शुभाः ॥ २२१ ॥

बालग्रहहरा व्रण्यास्त्रिदोषोत्थज्वरापहाः ।
बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाडुण्डुकैर्महत् ॥ २२२ ॥

जयेत् कषायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ।
ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ॥ २२३ ॥

स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित् ।
एताभ्यां दशमूलं स्याद्दोषत्रयविनाशनम् ॥ २२४ ॥

बलापुनर्नवैरण्डसूर्प्यपर्णीद्वयेन च ।
मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम् ॥ २२५ ॥

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम् ।
जीवनाख्यन्तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम् ॥ २२६ ॥

तृणाख्यं पित्तजिद्दर्भकासेक्षुशरशालिभिः ।
एतानि पञ्चमूलानि पञ्च घ्नन्ति त्रिदोषजान् ॥ २२७ ॥

हिध्माकासज्वरश्वासक्षयादीन् बृंहणानि च ।
तीक्ष्णपत्रघटाम्लाम्लवेतसाम्लद्रुमाम्रकैः ॥ २२८ ॥

पञ्चाम्लमुदितं वातशोफोदरविनाशनम् ।
मरिचं नागरं कृष्णा स्मृतं त्रिकटु तज्जयेत् ॥ २२९ ॥

स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान् ।
चविकापिप्पलीमूलपिप्पलीचित्रकौषधैः ॥ २३० ॥

पञ्चकोलं दीप्तिकरं पीनसोदरगुल्मजित् ।
सैन्धवं षट्पलं तद्वद्वातश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २३१ ॥

त्वक्पत्रैलं त्रिजातं स्यात् चतुर्जातं सकेसरम् ।
पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं दीपनरोचनम् ॥ २३२ ॥

शशाङ्करेखा धान्याकं विळङ्गं कौटचं फलम् ।
एला ज्योतिष्मती षट्कं तण्डुलानां त्रिदोषहृत् ॥ २३३ ॥

एवं बहूपयोगानामौषधानां गुणैस्सह ।
दिङ्मात्रमत्र गदितं तत्र तत्र च वक्ष्यते ॥ २३४ ॥

एकैकशश्च रोगघ्नाः केचिदन्ये तु यौगिकाः ।
अगदास्तत्प्रपञ्चोऽत्र ग्रन्थभीत्या न लिख्यते ॥ २३५ ॥

भस्मादिपरिणामेन कुर्युरभ्रादयो गुणान् ।
द्रव्यैर्गुणैः क्रियाभिश्च वीक्ष्य कार्याणि धीमता ॥ २३६ ॥

प्रविभज्य यथादोषं प्रयोज्यं रोगशान्तये ।
रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ॥ २३७ ॥

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम् ।
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते ॥ २३८ ॥

शीतं भवति पित्तघ्नमुष्णं वातकफापहम् ।
व्यायामाद्याः क्रियाश्च स्युर्दोषघ्न्यो युक्तिसेविताः ॥ २३९ ॥

किन्तूदरादौ कल्प्यन्ते विषाद्याः प्राणरक्षकाः ।
अतोऽत्र युक्तियुक्तस्य सर्वमप्यौषधं भवेत् ॥ २४० ॥

शास्त्रप्रसिद्धिगुरुवाक्यबहुप्रयोगैः
सिद्धान्यनेकगुणवन्ति महौषधानि ।

एकैकशोऽत्र बहुभिर्मिलितानि वापि
सात्म्यादि साधु परिमृश्य भिषक् प्रयुञ्ज्यात् ॥ २४१ ॥

इत्यौषधकल्पो नाम
तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

आहारकल्पः ।

॥ अथात आहारकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधाम् ।
निद्राकासश्रमश्वासजृंभाश्रुच्छर्दिरेतसाम् ॥ १ ॥
विण्मूत्राधोमरुद्रोधे गुल्मोदावर्तरुक्क्लमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगप्रमुखा विविधा रुजः ॥ २ ॥
निद्रारोधे मूर्धनेत्रगौरवालस्यजृंभिकाः ।
शुक्रे धृते तत्स्रवणं गुह्यरुक् श्वयथुर्ज्वरः ॥ ३ ॥
धृतेष्वन्येषु हृद्रोगमन्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।
शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यप्रमुखाः प्रायशो गदाः ॥ ४ ॥
प्रायेण वातकोपः स्यात् बहुधा वेगधारिणः ।
तस्यानुलोमनं कुर्यादतोऽन्तर्बहिरौषधम् ॥ ५ ॥
विड्रोधे मलविस्रंसं सुखनिद्राञ्च तत्क्षये ।
स्त्रीसेवां शुक्ररोधे तु गुल्मारुच्यादिके पुनः ॥ ६ ॥

सेवेत वक्ष्यमाणं च यथायोग्यं चिकित्सितम् ।
धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ॥ ७ ॥
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः ।
धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम् ॥ ८ ॥
अदस्त्वन्नानि वक्ष्यन्ते प्रसिद्धानीह कानिचित् ।
मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम् ॥ ९ ॥
यथापूर्वं नवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः ।
तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत् ॥ १० ॥
स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ।
क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ॥ ११ ॥
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ।
विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता ॥ १२ ॥
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम् ।
ओदनस्तु लघुः पथ्यः पक्वातीसारकासयोः ॥ १३ ॥
कफरोगेषु चान्यस्स्यात् देहदार्ढ्यबलप्रदः ।
आग्नेयौषधसिद्धश्च सुलघुर्भृष्टतण्डुलः ॥ १४ ॥
सुगुरुश्च भवेत् क्षीरमांसादिकाथसाधितः ।
इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैस्सर्वमादिशेत् ॥ १५ ॥
लाजास्तृट्च्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः ।
कासपित्तप्रशमना दीपना लघवो हिमाः ॥ १६ ॥
पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिणः ।
धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ॥ १७ ॥
सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्रणान् ।
घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ॥ १८ ॥

न केवलान् निशायां च सक्तूनद्यान्न वा बहून् ।
गुरवो बृंहणा वृष्या मोदकास्स्युस्सुदुर्जराः ॥ १९ ॥

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहा रसः ।
मौद्गस्तु पथ्यस्संशुद्धव्रणकर्णाक्षिरोगिणाम् ॥ २० ॥

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनिप्रतूनिजित् ।
प्रभूताभ्यन्तरमलो माषसूपः परं स्मृतः ॥ २१ ॥

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः ।
सूपापूपादिकानेवं द्रव्यं स्मृत्वा दिशेद् गुणान् ॥ २२ ॥

न सर्वाण्यन्नरूपाणि कथ्यन्ते ग्रन्थगौरवात् ।
कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्दुंगारविपाचितान् ॥ २३ ॥

एकयोनीन् लघून् विद्याद्दूपानुत्तरोत्तरम् ।
हरिण्याद्या मृगाः प्रोक्ता ये भक्ष्यं मृगयन्ति हि ॥ २४ ॥

बालाद्यो विष्किराः स्युः पद्भ्यां विक्षिप्य भक्षणात् ।
प्रतुदाः स्युः कपोताद्याश्चञ्च्वा सन्तुद्य भक्षणात् ॥ २५ ॥

विलेशयाः स्युर्गोधाद्या भूवृक्षविवराश्रयात् ।
गवाद्याः प्रसहाः प्रोक्ताः प्रसह्याशनशीलतः ॥ २६ ॥

महामृगा वराहाद्या बलगर्वादितः स्मृताः ।
सारसाद्या जलचराः स्युर्जलोपरिवर्तनात् ॥ २७ ॥

रोहितप्रमुखा मत्स्यसंज्ञाः स्युर्ये जलोद्भवाः ।
एवमष्टविधं मांसमेषामाहुस्समासतः ॥ २८ ॥

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ ।
तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः ॥ २९ ॥

पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे ।
दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः ॥ ३० ॥

नातिपथ्यश्शिखी पथ्यश्श्रोत्रस्वरवयोदृशाम् ।
तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यो ग्राम्यस्तु श्लेष्मळो गुरुः ॥ ३१ ॥

नाऽतिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषळम् ।
उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदार्ढ्यबृहत्त्वकृत् ॥ ३२ ॥

तद्वद्वराहश्श्रमहा रुचिपित्तकफप्रदः ।
मत्स्याः परं कफकराश्चिलिचीमस्त्रिदोषकृत् ॥ ३३ ॥

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयस्थञ्च भजेत्त्यजेत् ।
स्वयं मृतं कृशं पूति व्याधिवारिविषैर्हतम् ॥ ३४ ॥

ओदनो विषवान् सान्द्रो भवेत् पर्युषितोपमः ।
मयूरकण्ठतुल्योष्मा गन्धवर्णादिवर्जितः ॥ ३५ ॥

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति श्यावक्षोभानि तत्र च ।
हीनातिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा ॥ ३६ ॥

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम् ।
मृदूनां कठिनानां च भवेत् स्पर्शविपर्ययः ॥ ३७ ॥

आर्द्रेषु तत्तद्द्रव्येषु रेखाः स्युर्भिन्नवर्णकाः ।
असेव्यता मक्षिकादेर्मोहवैराग्यदायिता ॥ ३८ ॥

गन्धवर्णाद्यन्यथात्वं प्रायस्सविषलक्षणम् ।
इत्यन्नं सविषं ज्ञात्वा त्यजेदाशु विचक्षणः ॥ ३९ ॥

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः ।
नखरोमच्युतिश्शोफसेकाद्या विषनाशनाः ॥ ४० ॥

शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः ।
ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः ॥ ४१ ॥

भुक्ते तु स्वेदरोमाञ्चमूर्छाध्मानभ्रमादयः
आमाशयस्थे तु वमिश्चक्षुर्हृदयरोधनम् ॥ ४२ ॥

पक्वाशये नैकवर्णं मूत्रातीसारसंभवः ।
तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभींगुदम् ॥ ४३ ॥

सिन्दुवारकनिष्पाववाष्पिकाशतपर्विकाः ।
तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्गुजम् ॥ ४४ ॥

नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये ।
विषपीताय दद्याच्च सूक्ष्मं ताम्ररजस्ततः ॥ ४५ ॥

सक्षौद्रं हृद्विशुध्यर्थं शाणं स्वर्णरजस्ततः ।
न सज्जेद्धेमपस्यांगे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम् ॥ ४६ ॥

क्रियां विषोक्तां कुर्याच्च गरेऽप्येष विधिः स्मृतः ।
विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्गरविषोपमम् ॥ ४७ ॥

विरुद्धमम्लं पयसा माषाद्यैर्लैकुचं फलम् ।
फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा ॥ ४८ ॥

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः ।
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥ ४९ ॥

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः ।
वराहवसया भृष्टा बलाका हन्त्यसून् क्षणात् ॥ ५० ॥

इत्यादिका बहुविधा विरुद्धास्सन्त्यनिष्टदाः ।
यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः ॥ ५१ ॥

विरुद्धं शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः ।
व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयस्थबलशालिनाम् ॥ ५२ ॥

विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पञ्च भोजनम् ।
पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यजेत्सेवेत वा हितम् ॥ ५३ ॥

असात्म्यजा हि रोगास्स्युस्सहसा त्यागशीलनात् ।
क्रमेणोपचिता दोषाः क्रमेणापचिता गुणाः ॥ ५४ ॥

प्राप्नुवन्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ।
आहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्त्या निषेवितैः ॥ ५५ ॥

शरीरं धार्यते नित्यमगारमिव धारणैः ।
शुद्धे मूत्रमलाधारे शुद्धोद्गारे क्षुदुद्भवे ॥ ५६ ॥

स्वच्छे हृदि लघौ देहे दोषे स्वस्थेऽशनं हितम् ।
मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका ॥ ५७ ॥

जीर्येद्यावत्सुखं यस्य सा मात्रा तस्य कीर्तिता ।
गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तिता ॥ ५८ ॥

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ।
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५९ ॥

अथान्नमिष्टोपहृतमिष्टमिष्टजनैस्सह ।
षष्टिकादिकृतं मृष्टमश्नीयात्तुष्टिपुष्टिदम् ॥ ६० ॥

षड्रसं मधुरप्रायं सात्म्यं स्निग्धोष्णमादरात् ।
गुरुस्निग्धयुतं पूर्वं मध्येऽम्ललवणोत्कटम् ॥ ६१ ॥

लघुरूक्षोत्तरं चान्ते कृतकृत्यो हितं मतम् ।
समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमांबुपाः ॥ ६२ ॥

अनुपानं हिमं [illegible]रे यवगोधूमयोर्हितम् ।
दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु तु ॥ ६३ ॥

शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाञ्जिकम् ।
व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलंघनातपकर्मभिः ॥ ६४ ॥

क्षीणे बाले च वृद्धे च पयः पथ्यं यथामृतम् ।
पयस्सुरा वा पुष्ट्यर्थं कर्शनार्थं मधूदकम् ॥ ६५ ॥

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च ।
अनुपानं समासेन सर्वदा तत् प्रशस्यते ॥ ६६ ॥

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढांगताम् ।
अन्नसंघातशैथिल्यविक्लेदजरणानि च ॥ ६७ ॥

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे ।
अतिमात्रं पुनस्सर्वानाशु दोषान् प्रकोपयेत् ॥ ६८ ॥

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः ।
आमेनान्नेन दुष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते ॥ ६९ ॥

विष्टंभयन्तोऽलसकं च्यावयन्तो विषूचिकाम् ।
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसा वाजितात्मनाम् ॥ ७० ॥

पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा ।
शूलादीन् कुरुते तीव्रान् छर्द्यतीसारवार्जितान् ॥ ७१ ॥

सोऽलसोऽत्यर्थदुष्टास्तु दोषास्तिर्यग्गताः पुनः ।
स्तंभयन्त्याधिकं देहं त्याज्यो दण्डालसो हि सः ॥ ७२ ॥

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत् ।
पीत्वा सोग्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः ॥ ७३ ॥

स्वेदनं फलवर्तीश्च मलवातानुलोमनीम् ।
नाम्यमानानि चांगानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ॥ ७४ ॥

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम् ।
अनग्निमातुरं हन्यादामदोषौषधः क्रमात् ॥ ७५ ॥

शुद्धे जीर्णे च भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरूदरे ।
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेस्सन्धुक्षणाय च ॥ ७६ ॥

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणः ।
आमदोषो महाघोरो विषूच्यादिकरो भवेत् ॥ ७७ ॥

विषूच्यां दीपनं दद्याद्वातश्लेष्महरञ्च यत् ।
पाननस्याञ्जने शस्तो विल्वादिर्विषकल्पितः ॥ ७८ ॥

पाणिपादोदरे तापः पोट्टल्या च प्रशस्यते ।
क्वाथं विल्वाजमोजाद्यं काळशाकादिकं पिबेत् ॥ ७९ ॥

पिपासायां दुस्सहायां माक्षिकव्योपसंयुतम् ।
नाळिकेरोदकं दद्याल्लाजविल्वकृतांबु वा ॥ ८० ॥

विषूच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहो विधीयते ।
यः श्यावदन्तोष्ठनखो रक्तान्तर्गतलोचनः ॥ ८१ ॥

क्षामस्वरस्तब्धतनुः स्रस्तसन्धिश्च तं त्यजेत् ।
निद्रया स्युस्सुखश्चायुः पुष्टिर्ज्ञानं बलोद्यमौ ॥ ८२ ॥

तेषां विपर्ययं दद्यात् हीना चाकालजा च सा ।
रात्रौ जागरणं रूक्षं स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा ॥ ८३ ॥

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः ।
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः ॥ ८४ ॥

वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्च्छूलरोगिणाम् ।
अजीर्णाभिहतोन्मत्तहिध्माश्वासातिसारिणाम् ॥ ८५ ॥

दिवास्वप्नोचितानां च तन्निषेधो न युज्यते ।
बहुमेदःकफास्स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि ॥ ८६ ॥

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि ।
योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम् ॥ ८७ ॥

चिन्ताव्यवायादि तथा यच्चान्यत् कफनाशनम् ।
शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि ॥ ८८ ॥

अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम् ।
वातघ्नं कफकृच्चान्यद्विषयं मनसः प्रियम् ॥ ८९ ॥

असात्म्यजागरादर्धं प्रातस्स्वप्यादभुक्तवान् ।
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः ॥ ९० ॥

निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्तते ।
ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीं दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम् ॥ ९१ ॥

अनुत्तानामप्रियाश्च देवगुर्वादिमन्दिरम् ।
अकालमन्यवेगार्तः कुर्यान्नाप्याशितोऽपि तम् ॥ ९२ ॥

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे ।
त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वृष्टिनिदाघयोः ॥ ९३ ॥

भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यं बलधात्विन्द्रियक्षयः ।
अकालमरणञ्च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम् ॥ ९४ ॥

जीवनीयौषधक्षीरतर्पणं तस्य भेषजम् ।
स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलैः ॥ ९५ ॥

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः ।
सुरते विरते स्नानं चन्दनाद्यनुलेपनम् ॥ ९६ ॥

सुराक्षीरादिपानञ्च कृत्वा स्वप्याद्यथासुखम् ।

सम्यङ्निराकृतशरीरमनोमलस्य
काले कृतोचितमितात्महिताशनस्य ।
निद्राविधिं निधुवनं भजतो यथोक्तं
बुद्धेर्बलं सुभगता च भवेच्चिरायुः ॥ ९७ ॥

इति आहारकल्पो नाम
चतुर्थोऽध्यायः

पञ्चमोऽध्यायः ।

रसादिकल्पः ।

॥ अथातो रसादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

रसाद्विपाकाद्वीर्याच्च प्रभावाच्च चतुर्विधा ।
द्रव्येषु कथ्यते शक्तिः बलवत्युत्तरोत्तरम् ॥ १ ॥

पञ्चभूतात्मकं द्रव्यं तेषां न्यूनातिरेकता ।
नानार्थकारिताहेतुर्व्यपदेशस्तु भूयसा ॥ २ ॥

सम्मिश्रेऽपि रसे तत्र जिह्वाग्राह्यः स्फुटो रसः ।
अस्फुटोऽनुरसः प्रोक्तस्तयोर्भिश्रस्त्वनेकधा ॥ ३ ॥

जाठरेणाग्निना पाके रसानां परिणामतः ।
यो रसोऽन्यो विपाकस्स रसेभ्योऽपि बलाधिकः ॥ ४ ॥

स्वाद्वम्लकटुरूपेण विपाकस्त्रिविधो मतः ।
स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः ॥ ५ ॥

तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ।
शीतमुष्णमिति द्वेधा परत्वाद्वीर्यमिष्यते ॥ ६ ॥

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिरान् ।
सस्थूलपिच्छिलान् प्राहुर्गुणान् शैत्यकरान् दश ॥ ७ ॥

लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षत्वपरुषद्रवसंयुतान् ।
काठिन्यरससूक्ष्मत्वविशदान्युष्णकार्यदान् ॥ ८ ॥

रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।
दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ॥ ९ ॥

मधुकस्य च मृद्वीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ।
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम् ॥ १० ॥

गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन ।
कुरुते जन्मतः सात्म्यात् स्वादुर्धातुष्वलं बलम् ॥ ११ ॥

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ।
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ॥ १२ ॥

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽत्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान् ॥ १३ ॥

स्थौल्याग्निसादसन्न्यासमेहगण्डार्बुदादिकान् ।
अम्लोऽग्निदीप्तिकृत् स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ॥ १४ ॥

उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः ।
करोति कफपित्तास्रं मूढवातानुलोमनः ॥ १५ ॥

सोऽत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ।
कण्डूपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान् ॥ १६ ॥

लवणः स्तम्भसंघातबन्धविध्मापनोऽग्निकृत् ।
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनः छेदभेदकृत् ॥ १७ ॥

सोऽतियुक्तोऽस्रपवनं खलतिं पलितं वलिम् ।
तृट्कुष्ठविषवीसर्प जनयेत् क्षपयेत् बलम् ॥ १८ ॥

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिक्रिमितृड्विषान् ।
कुष्ठमूर्छाज्वरोत्क्लेददाहपित्तकफान् जयेत् ॥ १९ ॥

क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः ।
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यः कण्ठविशोधनः । ॥ २० ॥

धातुक्षयं चलव्याधीनतियोगात् करोति सः ।
कटुर्गळामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित् ॥ २१ ॥

व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः ।
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्यस्य रूक्षणः ॥ २२ ॥

भिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम् ॥ २३ ॥

मूर्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम् ।
कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः ॥ २४ ॥

पीडनो रोपणश्शीतक्लेदमेदोविशोषणः ।
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतित्वक्प्रसादनः ॥ २५ ॥

करोति शीलितस्सोति विष्टंभाध्मानहृद्रुजः ।
तृट्कार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोबन्धमलग्रहान् ॥ २६ ॥

मधुरं श्लेष्मळं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते ।
मुद्गाद् गोधूमतः क्षौद्रात् सिताया जाङ्गलामिषात् ॥ २७ ॥

प्रायोऽम्लं पित्तजननं डाडिमामलकादृते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात् ॥ २८ ॥

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः ॥ २९ ॥

कषायः प्रायशः शीतस्स्तंभनश्चाभयां विना ।
रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ॥ ३० ॥

तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतळाः ।
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा . ॥ ३१ ॥

पट्वम्लमधुराः स्निग्धास्सृष्टविण्मूत्रमारुताः ।
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥ ३२ ॥

लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
घृतहेमगुळाक्षोळामोचतालपरूषकम् ॥ ३३ ॥

अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम् ।
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभम् ॥ ३४ ॥

मधूकं मधुकं विंबी विदारी श्रावणीयुगम् ।
क्षीरशुक्ला तुकाक्षीरी क्षीरिण्यः काश्मरीसहे ॥ ३५ ॥

क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः ।
अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुंगाम्लवेतसम् ॥ ३६ ॥

डाडिमं रजतं तक्रं शुक्तं पारावतं दधि ।
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम् ॥ ३७ ॥

वरं सौवर्चलं कृष्णां विळं सामुद्रमौद्भिदम् ।
रोमकं पांसुजं सीसं क्षारश्च लवणो गणः ॥ ३८ ॥

तिक्तः पटोली त्रायन्ती वाळकोशीरचन्दनम् ।
भूनिंबनिंबकटुकातगरागरुवत्सकम् ॥ ३९ ॥

नक्तमालं द्विरजनी मुस्ता मूर्वाटरूषकम् ।
पाठापामार्गकंसायोगुळूचीधन्वयापकम् ॥ ४० ॥

पञ्चमूलं महद्व्याघ्र्यौ विशालातिविषा वचा ।
कटुको हिंगुमरिचक्रमिजित्पञ्चकोलकम् ॥ ४१ ॥

कुठेराद्या हरितकं पित्तं मूत्रमरुष्करम् ।
वर्गः कषायः पथ्याक्षः शिरीषः खदिरो मधु ॥ ४२ ॥

कदंबोदुंबरं मुक्ता प्रवाळाञ्जनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसं पद्मोत्पलादि च ॥ ४३ ॥

द्रव्यप्रभेदेषु रसं विपाकं
वीर्यं प्रभावं परिसृश्य साधु ।

समाहितात्मा विधिवत् प्रयुञ्ज्यात
भिषक् पृथिव्यामुपयाति कीर्तिम् ॥ ४४ ॥

इति रसादिनिरूपणकल्पो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

गर्भोपचारकल्पः ।

॥ अथातो गर्भोपचारकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

शुद्धे शुक्लार्तवे सत्त्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः ।
गर्भः सम्पद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ ॥ १ ॥

बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैस्सत्वानुगैश्च सः ।
मातुश्चाहाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्धते ॥ २ ॥

कार्येषु कारणगुणा दृश्यन्ते प्रायशो भुवि ।
नानायोन्याकृतीस्सत्वो धत्तेऽतो द्रुतलोहवत् ॥ ३ ॥

अत एव च शुक्लस्य बाहुल्याज्जायते पुमान् ।
रक्तस्य स्त्री तयोस्साम्ये क्लीवश्शुक्लार्तवे पुनः ॥ ४ ॥

वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता ।
वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः ॥ ५ ॥

मासि मासि रजः स्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सरात् द्वादशादूर्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ ६ ॥

शुद्धे गर्भाशये मार्गे रक्ते शुक्रेऽनिले हृदि ।
पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ॥ ७ ॥

वीर्यवन्तं सुतं सूते तयोर्न्यूनाब्दयोः पुनः ।
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ ८ ॥

वातादिदुष्टं रेतोऽस्त्रं न प्रजोत्पत्तिकारणम् ।
वातपित्तकफाक्रान्तं वदेल्लिंगैस्तदाश्रितैः ॥ ९ ॥

रक्तेन कुणपं वातश्लेष्मभ्यां ग्रन्थिसन्निभम् ।
पूयाभं कफपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ १० ॥

कृच्छ्राण्येतान्यसाध्यन्तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभम् ।
कुर्याद्वातादिभिर्दुष्टे सौषधं कुणपे पुनः ॥ ११ ॥

धातकीपुष्पखदिरडाडिमार्जुनसाधितम् ।
पाययेत्सर्पिरथवा विपकमसनादिभिः ॥ १२ ॥

पलाशभस्माश्मभिद्भ्यां ग्रन्थ्याभे पूयरेतसि ।
परूषकवटादिभ्यां क्षीणे शुक्रकरी क्रिया ॥ १३ ॥

संशुद्धो विट्प्रभे सर्पिर्हिंगुसेव्यादिसाधितम् ।
पिबेत् ग्रन्थ्यार्तवे पाठाव्योषवृक्षकजञ्जलम् ॥ १४ ॥

पेयं कुणपपूयास्रे चन्दनं वक्ष्यते तु यत् ।
गुह्यरोगे च तत्सर्वं कार्यं सोत्तरवास्तिकम् ॥ १५ ॥

शुद्धं शुक्लं गुरु स्निग्धं मधुरं बहुळं बहु ।
घृतमाक्षिकतैलाभं सद्गर्भायार्तवं पुनः ॥ १६ ॥

लाक्षारसशशास्राभं धौतं यच्च विरज्यते ।
स्वादुवृष्यौषधैः स्निग्धं क्षीराज्यं शुक्रवर्धनम् ॥ १७ ॥

माषाणां विकृतिस्तैलं पित्तळं चार्तवर्धिदम् ।
ऋतौ व्यवायः क्रियतां विशुद्धाभ्यां प्रजाप्तये ॥ १८ ॥

पद्मस्संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीते योनिश्च शुक्लन्नातः प्रतीच्छति ॥ १९ ॥

ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः ।
स्वभावादल्पता युग्मास्वार्तवस्य निशासु यत् ॥ २० ॥

पुरुषो जायते तस्मादन्यासु स्याच्च कन्यका ।
अनल्पत्वेऽपि सङ्कोचादेकादश्यान्नपुंसकम् ॥ २१ ॥

भवेत्साधनसाम्येन तस्मात् सा चापि वर्ज्यते ।
इच्छेतां यादृशं पुत्रं चिन्तयेतां रतोद्यमे ॥ २२ ॥

तद्रूपस्थानचरितविधेयादीनि दम्पती ।
उत्ताना संयतांगी स्त्री बीजं धत्तेऽत्र लक्षणम् ॥ २३ ॥

शुक्लास्रानिस्रुतिः कुक्षौ तृप्तिस्फुरणगौरवम् ।
हृदयस्पन्दनं तन्द्रा तृड्ग्लानिर्लोमहर्षणम् ॥ २४ ॥

अव्यक्तः प्रथमे मासि सप्ताहात् कललं भवेत् ।
गर्भः पुंसवनान्यत्र पूर्वं व्यक्तेः प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

बली पुरुषकारो हि दैवमप्यतिवर्तते ।
पुष्ये पुरुषकं हैमं राजतं वाथवायसम् ॥ २६ ॥

कृत्वाग्निवर्णं निर्वाप्य क्षीरे तस्याञ्जलिं पिबेत् ।
गौरदण्डमपामार्गं जीवकर्षभसैर्यकान् ॥ २७ ॥

पिबेत् पुष्ये जले पिष्टानेकद्वित्रिसमस्तशः ।
क्षीरेण श्वेतबृहतीमूलं नासापुटे स्वयम् ॥ २८ ॥

पुत्रार्थं दक्षिणे सिञ्चेद्वामे दुहितृवाञ्छया ।
पयसा लक्ष्मणामूलं पुत्रोत्पादस्थितिप्रदम् ॥ २९ ॥

नासयास्येन वा पीतं वटशृङ्गाष्टकं तथा ।
नवनीतघृतक्षीरजीवनीयानि सा भजेत् ॥ ३० ॥

मृद्वभीष्टोपचारा स्यादुत्तानशयनं त्यजेत् ।
अत्यायासं भयं क्रोधं गर्भसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥

वातळैश्च भवेत् गर्भः कुब्जान्धजळवामनः ।
पित्तळैः खलतिः पिङ्गः श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः ॥ ३२ ॥

व्याधींश्चास्या मृदुसुखैरतीक्ष्णैरौषधैर्जयेत् ।
द्वितीये मासि कललाद्घनः पेश्यथवार्बुदम् ॥ ३३ ॥

पुंस्त्रीक्लीबाः क्रमात्तेभ्यस्तत्र व्यक्तस्य लक्षणम् ।
क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छाच्छर्दिररोचकः ॥ ३४ ॥

जृम्भा प्रसेकस्सदनं रोमराज्याः प्रकाशनम् ।
अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ ॥ ३५ ॥

पादशोफो विदाहश्च श्रद्धा वा विविधात्मकाः ।
मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् ॥ ३६ ॥

संबद्धं तेन गर्भिण्या नेष्टं श्रद्धाविमाननम् ।
देयमप्यहितं तस्यै हितोपहितमल्पकम् ॥ ३७ ॥

श्रद्धाविघाताद्गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ।
व्यक्तीभवति मासेऽस्य तृतीये गात्रपञ्चकम् ॥ ३८ ॥

मूर्धा द्वे सक्थिनी बाहू सूक्ष्मांगान्यसुखं सुखम् ।
चतुर्थे व्यक्ततांगानां चेतनायाश्च पञ्चमे ॥ ३९ ॥

षष्ठे स्नायुसिरारोमबलवर्णनखत्वचाम् ।
सर्वैस्सर्वांगसम्पूर्णो भावैः पुष्यति सप्तमे ॥ ४० ॥

तदा विदाहः कण्डूश्च गर्भिण्याः किक्किसानि वा ।
नवनीतं हितं तत्र कोलाम्लमधुरौषधैः ॥ ४१ ॥

सिद्धमल्पपटुस्नेहं लघु स्वादु च भोजनम् ।
चन्दनोशीरकल्केन लिम्पेदूरुस्तनोदरम् ॥ ४२ ॥

ओजोऽष्टमे सञ्चरति मातापुत्रौ मुहुः क्रमात् ।
तेन तौ म्लानमुदितौ तत्र जातो न जीवति ॥ ४३ ॥

शिशुरोजोनवस्थानान्नारी संशयिता भवेत् ।
क्षीरपेया च पेयात्र सघृतान्वासनं घृतम् ॥ ४४ ॥

मधुरैः साधितं शुद्ध्यै पुराणशकृतस्तथा ।
शुष्कमूलककोलाम्लकषायेण प्रशस्यते ॥ ४५ ॥

शताह्वाकल्कितो बस्तिस्सतैलघृतसैन्धवः ।
आरभ्य नवमान्मासाद्वर्षात् पूर्वमरोगदः ॥ ४६ ॥

सूतिस्ततो रोगकरः कुक्षौ वातावृताच्छिशोः ।
तत्र वातहराः सर्वाः क्रिया बाह्यान्तराश्रयाः ॥ ४७ ॥

प्रशस्ता नवमान्मासात् स्नेहोद्रिक्तोऽग्निकोदनः ।
सेकोऽभ्यंगश्चाप्रसूतेर्नित्यं वातहरैर्हिमैः ॥ ४८ ॥

मासः प्रसूतौ दशमः प्रशस्तश्च सुखावहः ।
अद्य श्वः प्रसवे ग्लानिः कुक्ष्यक्षिश्लथता क्लमः ॥ ४९ ॥

अधोगुरुत्वमरुचिः प्रसेको बहुमूत्रता ।
वेदनोरूदरकटीपृष्ठहृद्बस्तिवंक्षणे ॥ ५० ॥

योनिभेदरुजातोदस्फुरणस्रवणानि च ।
आवीनामनुजन्मातस्ततो गर्भोदकस्रुतिः ॥ ५१ ॥

अथोपस्थितगर्भां तां कृतकौतुकमंगळाम् ।
पाययेत्सघृतां पेयामभ्यक्तांगीं पुनः पुनः ॥ ५२ ॥

अधो नाभेर्विमृद्नीयात् कारयेज्जृंभचङ्क्रमम् ।
गर्भो गच्छन्नवागेवं बस्तेरुपरि तिष्ठति ॥ ५३ ॥

अथ खट्वाधिरूढायाः सुखं योनिं विकासयेत् ।
मृदुप्रवाहणपरां पुत्रं पश्येति हर्षयेत् ॥ ५४ ॥

अथ बालोपचारेण प्रजां जातामुपाचरेत् ।
गर्भसंगे तु तद्योनिं रामठेनाधिवासयेत् ॥ ५५ ॥

मुसलीं वा विशल्यां वा पाणिपादेन धारयेत् ।
जरास्वपतनेऽप्येवं बाह्वोरुत्क्षिप्य कम्पयेत् ॥ ५६ ॥

कटीमाकोटयेत् पार्ष्ण्या स्फिजौ गाढं निपीडयेत् ।
तालुकण्ठं स्पृशेद्वेण्या मूर्ध्नि दद्यात् स्नुहीपयः ॥ ५७ ॥

भूर्जलांगलिकीतुंबीसर्पत्वकुष्ठसर्षपैः ।
पृथग्द्वाभ्यां समस्तैर्वा योनिलेपनधूपनम् ॥ ५८ ॥

कुष्ठतालीसकल्कं वा सुरामण्डेन पाययेत् ।
यूषेण वा कुलत्थानां शाल्वजेनासवेन च ॥ ५९ ॥

शताह्वासर्षपाजाजीशिग्रुतीक्ष्णकचित्रकैः ।
साहिंगुकुष्ठमदनैः मूत्रे क्षीरे च सार्षपम् ॥ ६० ॥

तैलं सिद्धं हितं पायौ योन्यां वाप्यनुवासनम् ।
शतपुष्पावचाकुष्ठकणासर्षपकल्कितः ॥ ६१ ॥

निरूहः पातयत्याशु सस्नेहलवणोऽपराम् ।
तत्संगे ह्यनिलो हेतुस्सा निर्यात्याशु तज्जयात् ॥ ६२ ॥

कुशला पाणिनाक्तेन हरेत् क्लृप्तनखेन वा ।
मुक्तगर्भापरां योनिं तैलेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ ६३ ॥

मर्कलाख्ये शिरोवस्तिकोष्ठशूले तु पाययेत् ।
सुचूर्णितं यवक्षारं घृतेनोष्णजलेन वा ॥ ६४ ॥

धान्यांबु वा गुळव्योषत्रिजातकरजोन्वितम् ।
सूता च वायुशान्त्यर्थं पञ्चकोलयुतं घृतम् ॥ ६५ ॥

तैलं वानुगुळांबूष्णं पिबेद्वा वातहृज्जलम् ।
त्र्यहादूर्ध्वं विदार्याद्यैः पेयां स्नानं सुखांभसा ॥ ६६ ॥

सप्तरात्रात् परश्चास्याः क्रमशो बृंहणं हितम् ।
यत्नेनोपचरेत्सूतां दुस्साधा हि तदामयाः ॥ ६७ ॥

मासद्वयात् त्रिमासाद्वा गतसूताभिधा भवेत् ।
गर्भव्यापदि कर्तव्यं क्रमादथ निगद्यते ॥ ६८ ॥

पुष्पे जाते तु गर्भिण्याः शूले वा स्निग्धशीतळम् ।
कार्यमन्तर्बहिः क्षीरीवल्कसेव्यहिमादिभिः ॥ ६९ ॥

साज्यैर्भृशार्द्रैश्च पिचून्योनौ वस्तौ च धारयेत् ।
शतधौतघृतालेपः क्षीर्याद्यंभोवगाहनम् ॥ ७० ॥

पिबेत् कान्ताब्जशालूकबालोदुंबरवत् पयः ।
गर्भे निपतिते तीक्ष्णं मद्यं सामर्थ्यतः पिबेत् ॥ ७१ ॥

मासतुल्यदिनान्येवं पेयादिः पतिते क्रमः ।
लघुरस्नेहलवणो दीपनीययुतो हितम् ॥ ७२ ॥

सञ्जातसारो यो गर्भो योनिस्रावादवृद्धिमान् ।
वर्तते सस्फुरः कोष्ठे तमाहुरुपविष्टकम् ॥ ७३ ॥

वातकोपात् कृशे गर्भे शुष्येन्नागोदरन्तु तत् ।
उदरं वृद्धमप्यत्र हीयते स्फुरणं चिरात् ॥ ७४ ॥

तयोर्बृंहणवातघ्नमधुरद्रव्यसंस्कृतैः ।
घृतक्षीररसैस्तृप्तिरामगर्भांश्च खादयेत् ॥ ७५ ॥

एवं पुष्टो भवेन्नो चेद्वर्षैर्जायेत नैव वा ।
उदावर्तन्तु गर्भिण्याः स्नेहैराशुतरं जयेत् ॥ ७६ ॥

योग्यैश्च वस्तिभिर्हन्यात्सगर्भां स हि गर्भिणीम् ।
गर्भे त्रिदोषोपचयादपथ्यैर्दैवतोऽपि वा । ॥ ७७ ॥

मृतेऽन्तरुदरं शीतं स्तब्धाध्मातं भृशव्यथम् ।
गर्भास्पन्दो भ्रमस्तृष्णा कृच्छ्रादुच्छ्वसनं क्लमः ॥ ७८ ॥
अरतिस्त्रस्तनेत्रत्वमावीनामसमुद्भवः ।
तस्याः कोष्णाम्बुसिक्तायाः पिष्ट्वा योनिं प्रलेपयेत् ॥ ७९ ॥
गुडं किण्वं सलवणं तथान्तः पूरयेन्मुहुः ।
घृतेन कल्कीकृतया शाल्मल्युदितपिच्छया ॥ ८० ॥
मन्त्रैर्योगैर्जरायूक्तैर्मूढगर्भो न चेत् पतेत् ।
अथापृच्छ्येश्वरं वैद्यो यत्नेनाशु तमाहरेत् ॥ ८१ ॥
हस्तमभ्यज्य योनिं च साज्यशाल्मलिपिच्छया ।
हस्तेन शक्यं तेनैव गात्रं च विषमास्थितम् ॥ ८२ ॥
आच्छनोत्पीडसंपीडविक्षेपोत्क्षेपणादिभिः ।
अनुलोम्य समाकर्षेद्योनिं प्रत्यार्जवागतम् ॥ ८३ ॥
हस्तपादशिरोभिर्यो योनिं भुग्नः प्रपद्यते ।
पादेन योनिमेकेन भुग्नोऽन्येन गुदं च यः ॥ ८४ ॥
विष्कम्भौ नाम तौ मूढौ शस्त्रदारणमर्हतः ।
मण्डलांगुलिशस्त्राभ्यां तत्र कर्म प्रशस्यते ॥ ८५ ॥
वृद्धिपत्रं हि तीक्ष्णाग्रं न योनाववतारयेत् ।
पूर्वं शिरःकपालानि दारयित्वा विशोधयेत् ॥ ८६ ॥
कक्ष्योरस्तालुचिबुकप्रदेशान्यतमे ततः ।
समालम्ब्य दृढं कर्षेत् कुशलो गर्भशङ्कुना ॥ ८७ ॥
अभिन्नशिरसन्त्वक्षिकूटयोर्गण्डयोरपि ।
बाहुं छित्वांससक्तस्य वाताध्मातोदरस्य तु ॥ ८८ ॥
विदार्य कोष्ठमान्त्राणि बहिः सम्यङ्निरस्य च ।
कटीसक्तस्य तद्वच्च तत्कपालानि दारयेत् ॥ ८९ ॥

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेत् गर्भस्य खण्डशः ।
तत्तत् छित्वा हरेत्सम्यग्रक्षन्नारीं च यत्नतः ॥ ९० ॥
गर्भस्य हि गतिं चित्रां करोति विगुणोऽनिलः ।
तत्रानल्पमतिस्तस्मादवस्थापेक्षमाचरेत् ॥ ९१ ॥
छिन्द्याद्गर्भं न जीवन्तं मातरं स हि मारयेत् ।
सहात्मना न चोपेक्ष्यः क्षणमप्यस्तजीवितः ॥ ९२ ॥
योनिसंवरणभ्रंशमक्कल्लश्वासपीडिताम् ।
पूत्युद्गारां हिमाङ्गीं च मूढगर्भां परित्यजेत् ॥ ९३ ॥
अपरापादनादौ तु पूर्वोक्तैव क्रिया हिता ।
स्नेहोष्णजलसेकाद्या वातघ्ना दीपनाः पुनः ॥ ९४ ॥
उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान् यथास्वमुपाचरेत् ।
बलायवाषमुद्गाब्दधान्यपर्पटकार्द्रकैः ॥ ९५ ॥
लघुना पञ्चमूलेन क्वाथः सूताज्वरं जयेत् ।
तैलं धान्वन्तरं रास्ना बलातैलं च शस्यते ॥ ९६ ॥

अल्पेन मर्माश्रयिणाध्वना यत्
सूते सुखं सा खलु दैवशक्तिः ।
तद्गर्भसंगेऽपि तदाश्रयात्मा
समाहृतौ साधु यतेत वैद्यः ॥ ९७ ॥

इति गर्भोपचारकल्पो नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

बालरोगप्रतिषेधकल्पः ।

॥ अथातो बालरोगप्रतिषेधकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

जातमात्रं विशोध्योल्वात् बालं सैन्धवसर्पिषा ।
प्रसूतिक्लेशितं चानु बलातैलेन सेचयेत् ॥ १ ॥

अश्मनोर्वादनं कर्णे कुर्याच्च चतुरंगुलात् ।
ऊर्ध्वं सूत्रेण नाभिं च बध्वा छित्वोर्ध्वमानयेत् ॥ २ ॥

सेचयेत् कुष्ठतैलेन नाभिं गन्धोदकैः पुनः ।
क्षीरिवृक्षकषायैर्वा स्नापयेत् स्वर्णतापितैः ॥ ३ ॥

उन्नाम्य तालु तर्जन्या मूर्ध्नि स्नेहपिचुं क्षिपेत् ।
द्वाराभावे गुदास्यादौ युक्त्या शस्त्रेण पाटयेत् ॥ ४ ॥

हेमधात्रीरजोयुक्तं मध्वाज्यमभिमन्त्रितम् ।
हरेणुमात्रं मेधायुर्बलार्थं प्राशयेत्तथा ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीब्राह्मीवचाशंखपुष्पीकल्कं घृतं मधु ।
गर्भाम्भस्सैन्धववता सर्पिषा वामयेत्ततः ॥ ६ ॥

गर्भोदमिश्रे रुगिति स्तन्यं न त्रिदिनं हितम् ।
प्रथमे दिवसे तस्मात्त्रिकालं मधुसर्पिषी ॥ ७ ॥

अनन्तामिश्रिते दद्याद्यष्टी सर्पिस्तथान्ययोः ।
प्रायश्चतुर्थे दिवसे स्तन्यं मातुः प्रवर्तते ॥ ८ ॥

ततः कालद्वये दद्यात्तत्पाणितलसम्मितम् ।
नवनीतमनु स्तन्यं पाययेच्च यथोदितम् ॥ ९ ॥

पुष्ट्यै स्तन्यं मातुरेव दद्याद्धात्र्याश्च वापदि ।
शुक्क्रोधलंघनायासांस्त्यजेत्सा हितभोजना ॥ १० ॥

स्तन्ये क्षीणे शृतं क्षीरं क्षीरिणीजीवनौषधैः ।
दशमूलादियुक्तं वा यथादोषं पिबेद्वधूः ॥ ११ ॥

यच्चाद्भिरेकतां याति तद्विशुद्धं पयो वदेत् ।
वाताद्दुष्टं फेनिलं च रूक्षमुत्प्लवतेऽम्भसि ॥ १२ ॥

पित्तादुष्णाम्लकटुकं पीतराज्यप्सु दाहकृत् ।
कफात्सलवणं सान्द्रं जले मज्जति पिच्छिलम् ॥ १३ ॥

संसृष्टलिंगं संसर्गात्त्रिलिंगं सान्निपातिकम् ।
तत्तद्रोगकरं स्तन्यं शोधयेत्तत्तदौषधैः ॥ १४ ॥

स्तन्याभावे पयश्छागं गव्यं वा तद्गुणं हितम् ।
दशमेऽह्नि यथाचारं सूतिकोत्थानमाचरेत् ॥ १५ ॥

नामापि शस्तं बालस्य द्वादशे दिवसे वदेत् ।
ततः कुलोचिते काले यथाचारं शुभेऽहनि ॥ १६ ॥

कर्णौ दैवकृते छिद्रे विध्याद्धात्र्यङ्कवर्तिनः ।
प्राग्दक्षिणं कुमारस्य भिषग्वामं तु योषितः ॥ १७ ॥

कालिकोर्ध्वमधो रिक्ता मर्मरी पार्श्वयोस्सिराः ।
तद्वेधात् ज्वररुक्शोफमन्यास्तंभापतानकाः ॥ १८ ॥

यथादोषं क्रिया तेषां स्थाने नासृग्रुजोद्भवः ।
सञ्चार्य वर्तिं स्नेहाक्तां स्थूलां दद्यात् त्र्यहे त्र्यहे ॥ १९ ॥

अथान्नं प्राशयेद्युक्तं क्षीरं च लघु बृंहणम् ।
व्याधींश्चास्य जयेत्सौम्यैर्भेषजैरविषादकैः ॥ २० ॥

क्षीरादिमधुरस्नेहप्राशनाच्च वयोवशात् ।
प्रायः कफोद्भवा रोगा हितं तद्वमनं मुहुः ॥ २१ ॥

स्तन्यस्य तृप्तं क्षीरान्नक्षीरपं वामयेच्छिशुम् ।
पीतवन्तन्तनुं पेयामन्नादं घृतसंयुतम् ॥ २२ ॥
विरेचनं रोगवशात्कुर्याद्योगैश्शिशूचितैः ।
शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद्रुजम् ॥ २३ ॥
स्वयं स्पृशेत यं देशं यत्रांगं स्पर्शनाक्षमम् ।
तत्र विद्याद्रुजं मूर्धरुजञ्चाक्षिनिमीलनात् ॥ २४ ॥
हृदि जिह्वोष्ठदशनश्वासमुष्टिनिपीडनैः ।
कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनद्वेषान्त्रकूजनैः ॥ २५ ॥
आध्मानपृष्ठनमनजठरोन्नमनैरपि ।
बस्तौ गुह्ये च विण्मूत्रासङ्गोत्त्रासदिगीक्षणैः ॥ २६ ॥
अथ धात्र्याः क्रियां कुर्यात् स्तन्यपस्य यथामयम् ।
तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलं त्र्यहं पिबेत् ॥ २७ ॥
अथवाग्निवचापाठाकटुकाकुष्ठदीप्यकम् ।
सभार्ङ्गीदारुसरलवृश्चिकालीकणोषणम् ॥ २८ ॥
ततो घृतं वातहरं रेकस्वेदादि चोदितम् ।
रास्नाजमोजसरलदेवदारुरजोन्वितम् ॥ २९ ॥
बालो लिह्यात् घृतं तैर्वा विपक्वं ससितोपलम् ।
पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलीनिंबचन्दनम् ॥ ३० ॥
धात्री कुमारश्च पिबेत्क्वाथयित्वा सशारिवम् ।
शारिवादिं पटोलादिं पद्मकादिं तथा गणम् ॥ ३१ ॥
तैर्घृतं वा पित्तहरो विरेकश्शीतलेपनम् ।
कफात्मके वामयित्वा धात्रीं मुस्तादि पाययेत् ॥ ३२ ॥
तद्वल्लवंगपृथ्वीकासुरदारुकलिंगकान् ।
अथवातिविषामुस्ताषड्ग्रन्थापञ्चकोलकम् ॥ ३३ ॥

यष्ट्याह्वसैन्धवयुतं कुमारं पाययेद्घृतम् ।
सिन्धूत्थपिप्पलीभ्यां वा पिष्टैः क्षौद्रयुतैरथ ॥ ३४ ॥
रथपुष्पैः स्तनौ लिम्पेच्छिशोस्तु दशनच्छदौ ।
सुखमेवं वमेद्बालः तगराद्यं च पाययेत् ॥ ३५ ॥
स्तन्ये त्रिदोषमलिने दुर्गन्ध्यामं जलोपमम् ।
विबद्धमच्छं विच्छिन्नं पिच्छिलं चोपवेश्यते ॥ ३६ ॥
शकृन्नानाव्यथावर्णं मूत्रं पीतं घनं सितम् ।
ज्वरारोचकतृट्छर्दिशुष्कोद्गारविजृंभिकाः ॥ ३७ ॥
अंगभंगोङ्गविक्षेपः कूजनं वेपथुर्भ्रमः ।
घ्राणाक्षिमुखपाकाद्या जायन्तेऽन्येऽपि तं गदम् ॥ ३८ ॥
क्षीरालसकमित्याहुरत्ययं चातिदारुणम् ।
धात्रीं शिशुं वामयित्वा वचादिं योजयेद्गणम् ॥ ३९ ॥
निशादिं वाथवा माद्रीपाठातिक्ताघनामयान् ।
पाठाशुण्ठ्यमृतातिक्तादेवाह्वकणशारिवाः ॥ ४० ॥
समुस्तमूर्वेन्द्रयवाः स्तन्यदोषहराः परम् ।
दन्तोत्पत्तौ ज्वरच्छर्दिकासनेत्ररुजादयः ॥ ४१ ॥
जायन्तेऽत्र यथादोषं कुर्याद्युक्त्या चिकित्सितम् ।
दन्तपाळीं समधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ॥ ४२ ॥
पिप्पल्या धातकीपुष्पधात्रीफलकृतेन वा ।
दन्तोद्भेदोत्थरोगेषु न बालमतियन्त्रयेत् ॥ ४३ ॥
स्वयमप्युपशाम्यन्ति जातदन्तस्य तद्गदाः ।
समंगाधातकीलोध्रकुटन्नटबलाद्वयैः ॥ ४४ ॥
महासहाक्षुद्रसहामुद्गबिल्वशलाटुभिः ।
सकर्पासीफलैस्तोयैस्साधितैस्साधितं घृतम् ॥ ४५ ॥

क्षीरमस्तुयुतं हन्ति शीघ्रं दन्तोद्भवोद्भवान् ।
विविधानामयानेतद् वृद्धकाश्यपनिर्मितम् ॥ ४६ ॥
सैन्धवव्योषशार्ङ्गेष्टापाठागिरिकदर्वदान् ।
शुष्यतो मधुसर्पिर्भ्यामरुच्यादिषु योजयेत् ॥ ४७ ॥
क्षीरावचाद्विबृहतीकाकोलीपिप्पलीनतैः ।
निचुलोत्पलवर्षाभूभार्ङ्गीमुस्तैश्च कार्षिकैः ॥ ४८ ॥
सिद्धं प्रस्थार्धमाज्यस्य स्रोतसां शोधनं परम् ।
सिद्धार्थगन्धासुरसकणागर्भं च तद्गुणम् ॥ ४९ ॥
यष्ट्याह्विपिप्पलीलोध्रपद्मकोत्पलचन्दनैः ।
तालीससारिवाभ्यां च साधितं शोषजिद् घृतम् । ॥ ५० ॥
वचावयस्थानगरकायस्थाचोरकैः शृतम् ।
बस्तमूत्रसुराभ्यां च तैलमभ्यञ्जने हितम् ॥ ५१ ॥
लाक्षारससमं तैलं तैलान्मस्तु चतुर्गुणम् ।
अश्वगन्धानिशादारुकौन्तीकुष्ठाब्दचन्दनैः ॥ ५२ ॥
समूर्वारोहिणीरास्नाशताह्वामधुकैः समैः ।
सिद्धं लाक्षादिकं नाम तैलमभ्यञ्जनादिदम् ॥ ५३ ॥
बल्यं ज्वरक्षयोन्मादश्वासापस्मारपाप्मजित् ।
यक्षराक्षसभूतघ्नं गर्भिणीनां च शस्यते ॥ ५४ ॥
तालुमांसे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता मूर्ध्नि जायते ॥ ५५ ॥
तालुपातः स्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानं शकृद्द्रवम् ।
तृष्णास्यकर्णाक्षिरुजा ग्रीवादुर्धरता वमिः ॥ ५६ ॥
तत्रोत्क्षिप्य यवक्षारक्षौद्राभ्यां प्रतिसारयेत् ।
तालु तद्वत्कणाशुण्ठीगोशकृद्रससैन्धवैः ॥ ५७ ॥

हरीतकीवचाकुष्ठकल्कं माक्षिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः स्तन्येन मुच्यते तालुकण्टकात् ॥ ५८ ॥
मलोपलेपात्स्वेदाद्वा गुदे रक्तकफोद्भवः ।
ताम्रो व्रणोऽन्तः कण्डूमान् जायते भूर्युपद्रवः ॥ ५९ ॥
स्तन्यदोषोद्भवं प्रायो गुदकुट्टं वदन्ति तम् ।
तत्र धात्र्याः पयःशोध्यं पित्तश्लेष्महरौषधैः ॥ ६० ॥
शृतशीतं च शीताम्बु पाययेदन्तरान्तरा ।
सक्षौद्रताक्ष्यशैलेन व्रणं तेन च लेपयेत् ॥ ६१ ॥
त्रिफलाबदरीप्लक्षत्वक्क्वाथपरिषेचितम् ।
कासीसरोचनातुत्थमनोह्वालरसाञ्जनैः ॥ ६२ ॥
लेपयेदम्लपिष्टैर्वा चूर्णितैरवचूर्णयेत् ।
सुसूक्ष्मैरथवा यष्टीशङ्खसौवीरकाञ्जनैः ॥ ६३ ॥
रागकण्डूत्कटे कुर्याद्रक्तस्रावं जलौकसा ।
सर्वं च पित्तव्रणजिच्छस्यते गुदकुट्टके ॥ ६४ ॥
मधुनातिविषाशुण्ठीपिप्पलीर्लेहयेच्छिशुम् ।
एकां वातिविषां कासज्वरच्छर्दिरुपद्रुतम् ॥ ६५ ॥
पीतं पीतं वमति यः स्तन्यं तं मधुसर्पिषा ।
द्विवार्ताकीफलरसं पञ्चकोलं च लेहयेत् ॥ ६६ ॥
त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या व्याधयश्च यत् ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा त्वस्य कनीयसी ॥ ६७ ॥
मृदुत्वादल्पकायत्वात्सर्वान्नानुपसेवनात् ।
मूर्ध्न्यूष्मणि तु बालानां स्तन्यामलकचन्दनैः ॥ ६८ ॥
मूर्ध्न्यालेपो हितोऽथास्य पिटकायां च मस्तके ।
क्षीरिणोदुम्बरफलं द्रोणपुष्पं तिलं समम् ॥ ६९ ॥

पक्त्वा पिष्ट्वा समालिम्पेन्नवनीतेन योजितम् ।
हरिचन्दनयष्ट्याह्वपथ्याः पिष्टा घृतेन वा ॥ ७० ॥
दूर्वारसे घृतं यष्टीकल्कं तद्व्रणनाशनम् ।
कपालार्शसि जाते तु धुर्धूरस्वरसे पचेत् ॥ ७१ ॥
तद्बीजकल्कं केराब्धं तदभ्यङ्गे प्रशस्यते ।
पत्रैर्मातुलताम्बूलतुलसीनां विभर्जितम् ॥ ७२ ॥
सगेहधूमैः केराब्धं कपालार्शोविनाशनम् ।
दूर्वागुडूचीस्वरसे गोपीचन्दनयष्टिभिः ॥ ७३ ॥
सेव्येन सपयस्तैलं शस्तं बालविसर्पके ।
कर्णान्तरस्था पिटका दूर्वाक्षीरिप्रवालकैः ॥ ७४ ॥
निशानिचदलोपेतैस्तक्रे पक्त्वा सुपेषितैः ।
प्रशाम्येन्मधुसंयुक्तैर्लेपात्सा तु कफोत्कटा ॥ ७५ ॥
शुण्ठीराम्नाभृङ्गगेहैस्तकपिष्टैर्विधीयते ।
कर्णपूयन्तु पिचुना साधु संशोध्य पूरयेत् ॥ ७६ ॥
कर्णौ कुलत्थमधुना केराब्धश्चात्र शस्यते ।
तुलसीस्वरसे सिद्धं कुन्दुरुष्कं वचा निशा ॥ ७७ ॥
कारस्करात्किसलयश्चैतैरिन्दुविमिश्रितम् ।
जम्बीरपत्रस्वरसे कार्पासास्थिप्रसाधितम् ॥ ७८ ॥
तैलं च कर्णपूरेण पूयस्रुतिविनाशनम् ।
बिल्वमूर्वादलरसे कृष्णजीरककल्कितम् ॥ ७९ ॥
तैलं केरपयोयुक्तमभ्यङ्गात्कर्णपूयनुत् ।
पाककण्डूरक्तदुष्टे नेत्रे सेचनमाचरेत् ॥ ८० ॥
रसेन पल्लवोत्थेन मधुयुक्तेन बिन्दुशः ।
शिग्रोर्वा सहदेव्या वा मायूर्या भ्रमरस्य वा ॥ ८१ ॥

कोष्णाम्बुयुक्क्षीरेण हितं वर्त्मप्रमार्जनम् ।
शुक्लोद्भवे फलं पुष्पं दलं च रजतारिजम् ॥ ८२ ॥
प्रमर्द्य स्तन्यसहितं सिञ्चेच्छुक्लप्रशान्तये ।
सहदेवीरसे सप्तशोषितां त्रिदिनं पिचुम् ॥ ८३ ॥
वराम्लिकापत्रसिरापारन्तीपुष्पचूर्णकैः ।
मिश्रितां कारयेद्वर्तिं तया लब्धा मषी शुभा ॥ ८४ ॥
नेत्ररोगेषु बालानामञ्जनार्थं दिने दिने ।
पिटकासु मुखे पथ्यानवनीतं सुखावहम् ॥ ८५ ॥
कालशाकदलं दीर्घ्यं सैन्धवं तक्रसाधितम् ।
पलाशवल्कलोपेतं बालानां क्रिमिनाशनम् ॥ ८६ ॥
द्रोणजीरकयोः क्वाथः क्रिमिहा द्रोणजोऽपि वा ।
क्रिमिकोपे समधिके मासि मासि विरेचनम् ॥ ८७ ॥
कृत्वा कृमिहरैः शुद्धे कोष्ठे क्वाथं मुहुः पिबेत् ।
पक्वकोशविलिः पक्वं सर्वाण्यैर्दिनसप्तकं ॥ ८८ ॥
हरिपर्णीमूलजातो वनसूरणजोऽपि वा ।
स्वरसः कृमिकुलं क्षिप्रं पातयेद्बालकोदरात् ॥ ८९ ॥
अतिसारविसर्पादाविदं संक्षिप्य कल्पयेत् ।
कार्यं तैलं स्वर्णं वापि दोषदृष्टिविचक्षणः ॥ ९० ॥
स्कन्दो विशाखो मेषाख्यः श्वग्रहः पितृसंज्ञितः ।
शकुनिः पूतना शीतपूतना दृष्टिपूतना ॥ ९१ ॥
मुखमण्डिनिका तद्वद्रेवती शुष्करेवती ।
हन्तुं रन्तुं ग्रहा भोक्तुं ते शिशून् प्रविशन्ति हि ॥ ९२ ॥
तथिदं जूर्तित्रासजृम्भाभ्रूक्षेपदीनताः ।
फेनस्रावोर्ध्वदृष्ट्योष्ठदन्तदंशप्रजागराः । ॥ ९३ ॥

रोदनं कूजनं स्तन्यविद्वेषः स्वरवैकृतम् ।
नखैरकस्मात् परितः स्वधात्र्यङ्गविलेखनम् ॥ ९४ ॥
तत्रैकपक्षहानिः स्यात् स्कन्देनैकेक्षणस्रुतिः ।
स्कन्दापस्मृतिः शिरःक्षेपो वैकल्यं मृतिरेव वा ॥ ९५ ॥
विशाखात् जृम्भमाणस्य शकृन्मूत्रप्रवर्तनम् ।
पूयशोणितगन्धश्च हस्तभ्रूपादनर्तनम् ॥ ९६ ॥
जिह्वादंशो मुहुः केशलुञ्चनं नष्टसंज्ञता ।
मेषास्यान्मूर्छनाध्मानहिध्मैकेक्षणशोफता ॥ ९७ ॥
श्वग्रहाद्धृष्टरोमत्वं स्वेदश्चक्षुर्निमीलनम् ।
श्वतुल्यक्रोशनं वाजिविड्गन्धो बहिरायतिः ॥ ९८ ॥
पितृग्रहादतीसारः स्रस्तांगत्वं मुखे व्रणः ।
अङ्गेष्वाक्षेपविक्षेपौ शवगन्धौ विवर्णता ॥ ९९ ॥
पक्षिग्रहादतीसारः स्रस्ताङ्गत्वं मुखे व्रणः ।
गुदेऽपि वा सन्धिषु स्युः स्फोटा रुग्दाहपाकिनः ॥ १०० ॥
निशाबला दिवाक्षीणा भीतिः शकुनिगन्धिता ।
पूतनायां वमिः कम्पस्तन्द्रा रात्रौ प्रजागरः ॥ १०१ ॥
हिध्माध्मानशकृद्भेदपिपासामूत्रनिग्रहाः ।
स्रस्तहृष्टाङ्गरोमत्वं काकवत्पूतिगन्धिता ॥ १०२ ॥
शीतपूतनया प्रायः पूर्ववत्तिर्यगीक्षणम् ।
पार्श्वस्यैकस्य शीतत्वमुष्णत्वमितरस्य च ॥ १०३ ॥
दृष्टिपूतनया चापि पूर्ववद्दृष्टिरुक् पुनः ।
पोत्थकीजन्म शूनत्वं वर्चोदुर्गन्धभिन्नता ॥ १०४ ॥
हिध्मा शोषः स्वरकौर्यं वैवर्ण्यं मत्स्यगन्धिता ।
मुखमण्डितया पाणिपादास्यरमणीयता ॥ १०५ ॥

सिराभिरसिताभाभिराचितोदरता ज्वरः ।
अरोचकोऽङ्गग्लपनं गोमूत्रसमगन्धिता ॥ १०६ ॥
रेवत्यां श्यावनीलत्वं कर्णनासाक्षिमर्दनम् ।
वक्त्रवक्रत्वरक्तत्वे ज्वरः पीतं शकृद्द्रवम् ॥ १०७ ॥
स्याच्छोषः शुष्करेवत्यां नानावर्णपुरीषता ।
स्वरदैन्यं विवर्णत्वमुदरे ग्रन्थयः सिराः ॥ १०८ ॥
यस्य नानाविधं वर्चः श्यावं तालु च तं त्यजेत् ।
अबालानपि बाधन्ते पापाद्भूतादयो ग्रहाः ॥ १०९ ॥
हन्तुकामे ग्रहे बालो महान् वा स्रुतनासिकः ।
क्षतजिह्वः क्वणन् बाढमसुखी साश्रुलोचनः ॥ ११० ॥
दुर्वर्णो हीनवदनः पूतिगन्धश्च जायते ।
क्षामो मूत्रपुरीषं स्वं मृद्नाति न जुगुप्सते ॥ १११ ॥
हस्तौ चोद्यम्य संरब्धो हन्त्यात्मानं तथापरम् ।
तद्वच्च शस्त्रकाष्ठाद्यैरग्निं वा दीप्तमाविशेत् ॥ ११२ ॥
अप्सु मज्जेत् पतेत् कूपे कुर्यादन्यच्च तद्विधम् ।
तृड्दाहमोहान् पूयस्य छर्दनं वा प्रवर्तयेत् ॥ ११३ ॥
रक्तं च सर्वमार्गेभ्यो रिष्टोत्पत्तिश्च तं त्यजेत् ।
रहःस्त्रीरतिसंलापगन्धस्रग्भूषणप्रियः ॥ ११४ ॥
हृष्टः शान्तश्च दुस्साध्यो रतिकामेन पीडितः ।
दीनः परिमृशेद्वक्त्रं शुष्कोष्ठगलतालुकः ॥ ११५ ॥
शङ्कितं वीक्षते रौति ध्यायत्यायाति भीतताम् ।
अन्नमन्नाभिलाषेऽपि दत्तं नातिबुभुक्षते ॥ ११६ ॥
गृहीतं बलिकामेन तं विद्यात्सुखसाधनम् ।
हन्तुकामं जयेद्धोमैः सिद्धमन्त्रप्रवर्तितैः ॥ ११७ ॥

इतरौ तु यथाकामं रतिबल्यादिदानतः ।
स्नानधूपप्रलेपाद्यैर्ग्रहपीडाकरैरपि ॥ ११८ ॥
अथ साध्यग्रहं बालं गेहे नित्यानले शुचौ ।
पुराणसर्पिषाभ्यक्तं परिषिञ्चेत्सुखाम्बुना ॥ ११९ ॥
साधितेन बलानिम्बवैजयन्तीनृपद्रुमैः ।
पारिभद्रककट्वङ्गजम्बूवरणकत्तृणैः ॥ १२० ॥
कपोतवङ्कापामार्गपाटलीमधुशिग्रुभिः ।
काकजङ्घामहाश्वेताकपित्थक्षीरिपादपैः ॥ १२१ ॥
सकरञ्जकदम्बैश्च दशपुष्पाभिधैश्च वा ।
द्वीपिव्याघ्रभुजङ्गर्क्षचर्मभिर्धूपमाचरेत् ॥ १२२ ॥
पूतीदशाङ्गीभल्लातबलासिद्धार्थदीप्यकैः ।
सकुष्ठैः सघृतैर्धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ १२३ ॥
सर्षपा निम्बपत्राणि मूलमश्वखुराह्वया ।
भूर्जपत्रं घृतं धूपः सर्वग्रहविमोक्षणः ॥ १२४ ॥
अनन्ताम्राश्थितगरं मरिचं मधुरो गणः ।
शृगालविन्ना मुस्ता च कल्कितैस्तैर्घृतं पचेत् ॥ १२५ ॥
दशमूलरसक्षीरयुक्तं तद्ग्रहजित् परम् ।
कल्याणकं पञ्चगव्यं ब्राह्मीसर्पिश्च पाययेत् ॥ १२६ ॥
सिद्धार्थकाद्यौ हिङ्ग्वादिं कार्पासादिं च योजयेत् ।

सम्मृष्टसंसिक्तविविक्तदेशे
सदा प्रदीपानलपुष्पयुक्ते ।
स्थितिर्ग्रहघ्नी शुचिभृत्यवर्गे
शिवस्य देव्यास्तपसा च पूजा ॥ १२७ ॥

इति बालरोगप्रतिषेधकल्पो नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अङ्गविज्ञानकल्पः ।

॥ अथातोऽङ्गविज्ञानकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

शिरोन्तराधिर्द्वौ बाहू सक्थिनी च समासतः ।
षडङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं तस्याक्षिहृदयादिकम् ॥ १ ॥
त्वचश्च्याः सप्त चाधारा रक्तस्याद्याः क्रमात् परं ।
कफामपित्तपक्वानां वायोर्मूत्रस्य च स्मृताः ॥ २ ॥
गर्भाशयोऽष्टमः स्त्रीणामामपक्वाशयान्तरे ।
कोष्ठाङ्गानि स्थितान्येषु हृदयं क्लोम पुप्फुसः ॥ ३ ॥
यकृत्प्लीहोण्डुकं वृक्कौ नाभिडिम्बान्त्रबस्तयः ।
स्रोतांसि नासिकाकर्णनेत्रपाय्वास्यमेहनम् ॥ ४ ॥
स्तनौ रक्तपथश्चेति नारीणामधिकं त्रयम् ।
जीवितायतनान्यन्तःस्रोतांस्याहुस्त्रयोदश ॥ ५ ॥
प्राणधातुमलाम्बोऽन्नवाहीन्यस्यायतनानि च ।
यथा न दुष्यन्त्यहितान्यानि रक्षेत्प्रयत्नतः ॥ ६ ॥
अतिप्रवृत्तिः सङ्गो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥ ७ ॥
व्यधे तु स्रोतसां मोहः कम्पाध्मानवमिज्वराः ।
प्रलापः शूलविण्मूत्ररोधो मरणमेव वा ॥ ८ ॥

स्रोतोविद्धमतो वैद्यः प्रत्याख्याय प्रसाधयेत् ।
उद्धृत्य शल्यं यत्नेन सद्यः क्षतविधानतः ॥ ९ ॥

दश मूलसिरा हृत्स्थास्ताः सर्वाः सर्वतो वपुः ।
रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम् ॥ १० ॥

स्थूलमूलाः सुसूक्ष्माग्राः पत्ररेखाप्रतानवत् ।
शाखारूपेण वपुषि ताः स्युः सप्तशतानि च ॥ ११ ॥

धमन्यो नाभिसंबद्धा विंशतिश्चतुरुत्तराः ।
ताभिः परिवृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ १२ ॥

ताभिश्चोर्ध्वमधस्तिर्यग्देहोऽयमनुगृह्यते ।
दश जीवितधामानि शिरो रसनबन्धनम् ॥ १३ ॥

कण्ठोऽस्रं हृदयं नाभिर्बस्तिः शुक्रौजसी गुदः ।
सिरा जालधरा नाम तिस्रश्चाभ्यन्तराश्रिताः ॥ १४ ॥

द्वे द्वे वङ्क्षणयोर्द्वे द्वे कटीकतरुणे तथा ।
एकैकां पार्श्वगां पार्श्वद्वये पृष्ठे तु वंशतः ॥ १५ ॥

द्वे द्वे तथोर्ध्वगामिन्यावुदरे च तथा पुनः ।
रोमराजीमुभयतो द्वे द्वे *वत्से चतुर्दश ॥ १६ ॥

स्तनरोहिततन्मूलहृदये च पृथग्द्वयम् ।
अवस्तम्भाख्ययोरेकां तथापालापयोरपि ॥ १७ ॥

नीले कृकाटिके मन्ये विधुरे चाष्टमातृकाः ।
षोडशैवं गळे हन्वोः सिरे द्वे सन्धिबन्धने ॥ १८ ॥

जिह्वाधो रसबोधिन्यौ द्वे द्वे वचनशक्तिदे ।
नासायां गन्धबोधिन्यौ द्वे चैकां तालुसंश्रिताम् ॥ १९ ॥

---

* वक्षसि ।

निमेषोन्मेषकारिण्यौ द्वे द्वे चापाङ्गसंश्रये ।
द्वे चेति षण्नयनयोर्ललाटे स्थपनीश्रिताम् ॥ २० ॥

आवर्तमर्मगे द्वे च चतस्रश्च कचान्तगाः ।
सप्तैवं कर्णयोश्च द्वे शब्ददे द्वे च शङ्खगे ॥ २१ ॥

एकैकां पृथगुत्क्षेपसीमन्ताधिपतिस्थिताम् ।
मूर्ध्न्येवमष्टौ च सिरा न शस्त्रेण परामृशेत् ॥ २२ ॥

सिराजालावृतेष्वङ्गेष्ववेध्यज्ञानसिद्धये ।
गणितास्तत्र विज्ञेयाः शृङ्गग्राहिकया गुरोः ॥ २३ ॥

अवेध्या ग्रथिता वक्राः संकीर्णाः सन्धिसंश्रिताः ।
तत्र श्यावारुणाः सूक्ष्माः पूर्णरिक्ताः क्षणात् सिराः ॥ २४ ॥

प्रस्पन्दिन्यश्च वातास्रं वहन्ते पित्तशोणितम् ।
स्पर्शोष्णाः शीघ्रवाहिन्यो नीलपीताः कफं पुनः ॥ २५ ॥

गौराः स्निग्धाः स्थिराः शीताः संसृष्टं लिङ्गसंकरे ।
षट् कूर्चाः सप्त सीवन्यश्चतस्रो मांसरज्जवः ॥ २६ ॥

जालानि कण्डराश्चाङ्गे पृथक् षोडश निर्दिशेत् ।
चतुर्दशास्थिसंघाताः सीमान्ता द्विगुणा नव ॥ २७ ॥

अस्थ्नां शतानि षष्ट्या च त्रीणि दन्तनखैः सह ।
स्नाय्नां नवशती पञ्च पुंसां पेशीशतानि च ॥ २८ ॥

अधिका विंशतिः स्त्रीणां योनिस्तनसमाश्रयाः ।
इति संक्षेपतः प्रोक्ताश्शरीरावयवाः पृथक् ॥ २९ ॥

व्यापारैरथवाकारैराधाराधेयभावतः ।
संख्याभिर्वा न शक्यन्ते संख्यातुं बहुभेदतः ॥ ३० ॥

स्थिता पक्वाशयद्वारि धमनी वह्निवर्धिनी ।
भक्तमार्गं निरुध्यान्नग्रहणात् ग्रहणी मता ॥ ३१ ॥

अधो नयति पक्वान्नं बलवत्याममन्यथा ।
यत्तैजसगुणाधिक्याद्द्रवं भुक्तपाचकम् ॥ ३२॥
पक्वामाशयमध्यस्थं पित्तं तद्वह्निसंज्ञितम् ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धः क्रमात् गुणाः ॥ ३३॥
खानिलाग्न्यब्भुवामेकगुणवृद्ध्यन्वयाः परे ।
तत्र खात् खानि देहेऽस्मिन् श्रोत्रं शब्दो विविक्तता ॥ ३४॥
वातात् स्पर्शत्वगुच्छ्वासा वह्नेर्दृग्रूपपक्तयः ।
आप्या जिह्वारसक्लेदा घ्राणगन्धास्थि पार्थिवम् ॥ ३५॥
मृद्वत्र मातृजं रक्तमज्जमांसगुदादिकम् ।
पैतृकन्तु स्थिरं शुक्लधमन्यस्थिकचादिकम् ॥ ३६॥
आत्मजं चित्तमक्षाणि नानायोनिषु जन्म च ।
सात्म्यजं त्वायुरारोग्यमनालस्यं प्रभा बलम् ॥ ३७॥
रसजं वपुषो जन्म वृत्तिर्वृद्धिरलोल्पता ।
सात्विकं शौचमास्तिक्यं शुक्लधर्मरतिर्मतिः ॥ ३८॥
राजसं बहुभाषित्वं मानक्रुद्दम्भमत्सराः ।
तामसं भयमज्ञानं निद्रालस्यं विषादिता ॥ ३९॥
सप्तोत्तरं मर्मशतं तेषामेकादशादिशेत् ।
पृथक् सक्थ्नोस्तथा बाह्वोस्त्रीणि कोष्ठे नवोरसि ॥ ४०॥
पृष्ठे चतुर्दशोर्ध्वन्तु जत्रोस्त्रिंशच्च सप्त च ।
मध्ये पादतलस्याहुरभितो मध्यमांगुलिम् ॥ ४१॥
तलहृन्नाम रुजया तत्र विद्धस्य पञ्चता ।
अङ्गुष्ठांगुलिमध्यस्थं क्षिप्रमाक्षेपमारणम् ॥ ४२॥
तस्योर्ध्वं द्व्यङ्गुले कूर्चं पादभ्रमणकम्पकृत् ।
गुल्फसन्धेरधः कूर्चशिरश्शोफरुजाकरम् ॥ ४३॥

जंघाचरणयोस्सन्धौ गुल्फो रुक्स्तम्भमान्द्यकृत् ।
जंघान्तरे त्विन्द्रबस्तिर्मारयत्यसृजः क्षयात् ॥ ४४ ॥
जंघोर्वोस्संगमे जानुः खञ्जता तत्र जीवतः ।
जानुनस्त्र्यंगुलादूर्ध्वमाण्यूरुस्तम्भशोषकृत् ॥ ४५ ॥
उर्व्यूरुमध्ये तद्वेधात्सक्थिशोषोऽस्रसंक्षयात् ।
ऊरुमूले लोहिताक्षं हन्ति पक्षमसृक् क्षयात् ॥ ४६ ॥
मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं षण्डताकरम् ।
इति सक्थ्नोस्तथा बाह्वोर्मणिबन्धोऽत्र गुल्फवत् ॥ ४७ ॥
कूर्परं जानुवत् कौण्यं तयोर्विटपवत् पुनः ।
कक्षाक्षमध्ये कक्ष्याधृक् कुणित्वं तत्र जायते ॥ ४८ ॥
स्थूलान्त्रबद्धस्सद्योघ्नो विड्वातवमनो गुदः ।
मूत्राशयो धनुर्वक्रो बस्तिरल्पास्रमांसगः ॥ ४९ ॥
एकाधोवदनः कट्या मध्ये सद्यो निहन्त्यसून् ।
ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धो व्रणो रोहेच्च यत्नतः ॥ ५० ॥
देहामपक्वस्थानानां मध्ये सर्वसिराश्रयः ।
नाभिस्सोऽपि हि सद्योघ्नो द्वारमामाशयस्य तु ॥ ५१ ॥
सत्त्वादिधाम हृदयं स्तनोरःकोष्ठमध्यगम् ।
स्तनरोहितमूलाख्ये द्व्यंगुले स्तनयोर्वदेत् ॥ ५२ ॥
ऊर्ध्वाधोऽस्रकफापूर्णकोष्ठो नश्येत्तयोः क्रमात् ।
अपस्तंभावुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी ॥ ५३ ॥
रक्तेन पूर्णकोष्ठोऽत्र श्वासात् कासाच्च नश्यति ।
पृष्ठवंशोरसोर्मध्ये तयोरेव च पार्श्वयोः ॥ ५४ ॥
अधोंऽसकूटयोर्विद्यादपालापाख्यमर्मणी ।
तयोः कोष्ठेऽसृजा पूर्णे म्रियेऽघातेन पूयताम् ॥ ५५ ॥

वंशस्य पार्श्वयोरूर्ध्वे कटीकतरुणे स्फिजो: ।
तत्र रक्तक्षयात् पाण्डुर्हीनरूपो विनश्यति ॥ ५

पृष्ठवंशं ह्युभयतो यौ सन्धी कटिपार्श्वयो: ।
जघनस्य बहिर्भागे मर्मणी तौ कुकुन्दरौ ॥ ५

चेष्टाहानिरध:काये स्पर्शाज्ञानं च तद्व्यधात् ।
नितंबौ पार्श्वमध्यस्थौ कटीकतरुणोपरि ॥ ५

अध:शरीरे शोफोऽत्र दौर्बल्यं मरणं तत: ।
पार्श्वान्तरनिबद्धौ च मध्ये जघनपार्श्वयो: ॥ ५

तिर्यगूर्ध्वं च निर्दिष्टौ पार्श्वसन्धी तयोर्व्यधात् ।
रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरान्तरसंभव: ॥ ६

स्तनमूलार्जवे भागे पृष्ठवंशाश्रिते सिरे ।
बृहत्यौ तत्र विद्धस्य मरणं रक्तसंक्षयात् ॥ ६

बाहुमूलाभिसंबद्धे पृष्ठवंशस्य पार्श्वयो: ।
अंसयो: फलके बाहुस्वापशोषौ तयोर्व्यधात् ॥ ६

ग्रीवामुभयत: स्नाव्नी ग्रीवाबाहुशिरोऽन्तरे ।
स्कन्धांसपीठसंबद्धावंसौ बाहुक्रियाहरौ ॥ ६

कण्ठनाळीमुभयतस्सिरा हनुसमाश्रिता: ।
चतस्रस्तासु नीले द्वे मन्ये द्वे मर्मणी स्मृते ॥ ६

स्वरप्रणाशवैकृत्यरसाज्ञानानि तद्व्यधात् ।
कण्ठनाळीमुभयतो जिह्वानासाश्रिता: सिरा: ॥ ६

पृथक् चतस्रस्तास्सद्यो घ्नन्त्यसून्मातृकाह्वया: ।
कृकाटिके शिरोग्रीवासन्धी तत्र चलं शिर: ॥ ६

अधस्तात् कर्णयोर्निम्ने विधुरे श्रुतिहारिणी ।
फणावुभयतो घ्राणमार्गे श्रोत्रपथानुगौ ॥ ६

अन्तर्गळस्थितौ वेधात् गन्धविज्ञानहारिणौ ।
नेत्रयोर्बाह्यतोऽपांगौ भ्रुवो: पुच्छान्तयोरध: ॥ ६८ ॥

तथोपरि भ्रुवोर्निम्नावावर्तावान्ध्यमेषु तु ।
हनुकर्णललाटान्ते शंखौ सद्योविनाशिनौ ॥ ६९ ॥

केशान्ते शंखयोरूर्ध्वमुत्क्षेपौ स्थपनी पुन: ।
भ्रुवोर्मध्ये त्रयेऽप्यत्र शल्ये जीवेदनुद्धृते ॥ ७० ॥

स्वयं वा पतिते पाकात् सद्यो नश्यति तूद्धृते ।
जिह्वाक्षिनासिकाश्रोत्रखचतुष्टयसंगमे ॥ ७१ ॥

तालुन्यास्यानि चत्वारि स्रोतसां तेषु मर्मसु ।
विद्धश्शृङ्गाटकाख्येषु सद्यस्त्यजति जीवितम् ॥ ७२ ॥

कपालसन्धय: पञ्च सीमन्तास्तिर्यगूर्ध्वगा: ।
भ्रमोन्मादमनोनाशास्तेषु विद्धेषु नश्यति ॥ ७३ ॥

आन्तरो मस्तकस्योर्ध्वं सिरासन्धिसमागम: ।
रोमावर्तोऽधिपो नाम मर्म सद्यो हरत्यसून् ॥ ७४ ॥

प्रसिद्धान्येवमुक्तानि सामान्येन तु लक्षयेत् ।
विषमं स्पन्दनं यत्र पीडिते रुक् च मर्म तत् ॥ ७५ ॥

तेषां विटपकक्षाधृगुर्व्य: कूर्चशिरांसि च ।
द्वादशांगुलमानानि द्व्यंगुले मणिबन्धने ॥ ७६ ॥

गुल्फौ च स्तनमूले च त्र्यंगुलं जानु कूर्परम् ।
अपानवस्तिहृन्नाभिनीलास्सीमन्तमातृका: ॥ ७७ ॥

कूर्चशृंगाटमन्याश्च त्रिंशदेकेन वर्जिता: ।
आत्मपाणितलोन्मानाश्शेषाण्यर्धांगुलानि च ॥ ७८ ॥

तृष्णाकम्पभ्रमोन्मादा वैकल्यं मृतिरेव वा ।
मर्मच्छेदे भवन्त्यस्मात् क्षाराग्नी तत्र वर्जयेत् ॥ ७९ ॥

अभर्मवेधे वा रक्तं यदि स्यादतिनिस्रुतम् ।
सद्यो हन्यादन्यथा तु जीवेत्क्षतशतैरपि ॥ ८०॥
जीवितं प्राणिनां रक्ते तिष्ठत्येव हि तिष्ठति ।
तत्र स्नेहप्रधानैस्तु शीतैर्वाताविरोधिभिः ॥ ८१॥
पानलेपनसेकाद्यैर्युक्त्या धीमानुपाचरेत् ।
पक्वाशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ८२॥
स्थानं वातस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः ।
उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ॥ ८३॥
सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च ।
अनुगृह्णात्यविकृतो वृद्धस्यास्य तु लक्षणम् ॥ ८४॥
कार्श्यकार्ष्ण्योष्णकामत्वकम्पानाहशकृद्ग्रहाः ।
बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः ॥ ८५॥
क्षीणस्य श्लेष्मवृद्ध्युक्तरोगास्सादो विसंज्ञता ।
अल्पचेष्टावचनता स्याच्च पित्तस्य तु स्मृतम् ॥ ८६॥
नाभिरामाशयस्स्वेदो लसीका रुधिरं रसः ।
दृक् स्पर्शनं विशेषेण नाभिः पक्त्यूष्मदर्शनैः ॥ ८७॥
क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः ।
अनुगृह्णात्यविकृतं वृद्धस्यास्य तु लक्षणम् ॥ ८८॥
पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्पनिद्रताः ।
क्षीणस्य तु प्रभाहानिर्मन्दवह्नित्वशीतता ॥ ८९॥
उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः ।
मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्य सुतरामुरः ॥ ९०॥
स च स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः ।
समो रक्षति वृद्धस्य चिह्नन्त्वालस्यगौरवम् ॥ ९१॥

श्वैत्यशैत्यश्लथांगत्वश्वासकासातिनिद्रताः ।
प्रसेको वह्निसादश्च चिह्नं क्षीणस्य तु भ्रमः ॥ ९२ ॥
श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्रवः श्लथसन्धिता ।
रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्लानि धातवः ॥ ९३ ॥
सप्त दूष्या मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ।
प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे ॥ ९४ ॥
गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात् स्मृतम् ।
क्लेदनं स्यादवष्टम्भो मलानां केशधारणम् ॥ ९५ ॥
रसो वृद्धस्तु कफवद्रक्तं रक्ताश्रयान् गदान् ।
प्लीहवीसर्पगुल्मादीन् मांसं ग्रन्थ्यर्बुदादिकान् ॥ ९६ ॥
गण्डोदरोरुस्थौल्यञ्च मेदश्चाल्पेऽपि चेष्टिते ।
श्वासं श्रमं च कुरुते स्फिक्स्तनोदरलम्बताम् ॥ ९७ ॥
अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च मज्जा नेत्राङ्गगौरवम् ।
पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् कृच्छ्राण्यरूंषि च ॥ ९८ ॥
शुक्लन्त्वतिस्त्रीकामत्वं स्रावं शुक्लाश्मरीमपि ।
कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत् ॥ ९९ ॥
मूत्रन्तु वस्तेर्निस्तोदं कृतेऽप्यकृतसंज्ञताम् ।
स्वेदोऽतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूरेवं च लक्षयेत् ॥ १०० ॥
दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः ।
क्षीणे रसे श्रमश्शोषो रौक्ष्यं शब्दासहिष्णुता ॥ १०१ ॥
रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिस्सिराशैथिल्यरूक्षते ।
मांसेऽक्षिग्लानिगण्डस्फिक्छुष्कतासन्धिवेदनाः ॥ १०२ ॥
मेदसि स्वपनं कट्याः प्लीह्नो वृद्धिः कृशाङ्गता ।
अस्थ्न्यस्थितोदश्शतनं दन्तकेशनखादिषु ॥ १०३ ॥

अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम् ।
शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा ॥ १०४

तोदोऽत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च ।
पुरीषे वायुरान्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव ॥ १०५

कुक्षिं भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशम् ।
मूत्रेऽल्पं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विवर्णं सास्रमेव वा ॥ १०६

स्वेदे रोमच्युतिस्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः ।
मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम् ॥ १०७

स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः ।
कुर्वतेऽभिरुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ॥ १०८

वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधा न तत् ।
रोगान् वृद्धिक्षयोद्भूतान् क्रमाल्लंघनबृंहणैः ॥ १०९

जयेदन्यत्र पवनात्तज्जांस्तिरुत्क्रमात् कृतैः ।
विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः ॥ ११०

मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः ।
स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानास्थिसंक्षयात् ॥ १११

जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुक्तैर्बस्तिभिस्तथा ।
मज्जशुक्रामयानां तु भोजनं स्वादुतिक्तकम् ॥ ११२

शुद्धिं व्यवायं व्यायामं यथान्यच्छुक्रशोधनम् ।
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया विट्क्षयोद्भवान् ॥ ११३

मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषद्वयादिभिः ।
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांस्तु मेहकृच्छ्रचिकित्सया ॥ ११४

व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोत्थितान् ।
अतिस्थौल्यनिरासार्थं चिन्ताशोधनजागरम् ॥ ११५

सेवेत मद्यं व्यायामं मस्तु तक्रं मधूदकम् ।
मधुना त्रिफलां लिह्यात् गुडूचीमभयां घनम् ॥ ११६ ॥

व्योषादिकं विडङ्गाद्यं यथावस्थं प्रयोजयेत् ।
बृहत्त्वार्थं मांसमद्यात् क्षीराज्यं बृंहणैर्युतम् ॥ ११७ ॥

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ॥ ११८ ॥

यवगोधूममुभयोर्हितं योग्यौषधैर्युतम् ।
ओजस्तेजस्तु धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम् ॥ ११९ ॥

हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति ॥ १२० ॥

ओजोवृद्धौ तु देहस्य तुष्टिः पुष्टिर्बलोदयः ।
ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥ १२१ ॥

बिभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः ।
दुश्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥ १२२ ॥

जीवनीयरसक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
प्राणादिभेदात् पञ्चात्मा वायुः प्राणोऽत्र मूर्धगः ॥ १२३ ॥

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिश्वासान्नप्रवेशकृत् ॥ १२४ ॥

उरस्स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् ।
वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ १२५ ॥

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः ।
गत्यवक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ॥ १२६ ॥

प्रायस्सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाश्शरीरिणाम् ।
समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः ॥ १२७ ॥

अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति ।
अपानोऽपानगः श्रोणिवस्तिमेढ्रोरुगोचरः ॥ १२८ ॥

शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रामणक्रियः ।
एतैरविकृतैर्देहस्सुखदो दुःखदोऽन्यथा ॥ १२९ ॥

हिताहारविहाराद्यैर्विकाराद्रक्ष्यतां सदा ।
अन्नादौ विगुणेऽपाने समाने मध्य इष्यते ॥ १३० ॥

व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य सायमाशस्य तूत्तरे ।
ग्रासग्रासान्तयोरद्यादौषधं प्राणनामके ॥ १३१ ॥

मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृट्च्छ्वासकासिषु ।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते ॥ १३२ ॥

प्रायो वातात्मका मर्त्या रूक्षदीर्घकृशाप्रियाः ।
बह्वाहारोष्णपट्वम्लस्वादुकाङ्क्षाः कलिप्रियाः ॥ १३३ ॥

चलसौहार्दधीदृष्टिचेष्टावाचश्च नास्तिकाः ।
अल्पजीवितविज्ञानसुखनिद्राः प्रलापिनः ॥ १३४ ॥

पित्तोद्रिक्तास्ताम्रकेशवक्त्रपादाल्परोमकाः ।
उष्णांगाः क्षोभरक्ताक्षा मेधावन्तोऽभिमानिनः ॥ १३५ ॥

स्वादुतिक्तकषायादाः शीताश्चाश्रितवत्सलाः ।
क्लेशासहास्तीक्ष्णतृष्णाबुभुक्षा मध्यमायुषः ॥ १३६ ॥

श्लेष्मला नीलनिबिडकेशास्सुस्निग्धलोचनाः ।
प्रलम्बबाहवः पीनवक्षसः स्निग्धरूपिणः ॥ १३७ ॥

धीरास्सत्यपराः क्लेशसहा बुद्धिबलान्विताः ।
कटुतिक्तकषायाल्पभोजना अपि सद्बलाः ॥ १३८ ॥

दृढप्रेमविरोधाश्च वदान्या मान्यमानदाः ।
सत्यस्वल्पप्रियालापाः श्रीनिवासाश्चिरायुषः ॥ १३९ ॥

तामसै राजसैस्सत्त्वप्रधानैश्च गुणैः क्रमात् ।
संयुक्ता मिश्रणे तेषां जानीयान्मिश्रिताद्गुणान ॥ १४० ॥

एवं प्रोक्तो देहकर्माङ्गभागो
विस्तारस्स्यात् ग्रन्थकोट्याप्यपूर्णः ।
देहे त्वस्मिन् प्राप्तमात्रे विकारे
कुर्याद्युक्त्या शोधनाद्यैश्चिकित्साम् ॥ १४१ ॥

इत्यङ्गविज्ञानकल्पो नामा-
ष्टमोऽध्यायः ॥

नवमोऽध्यायः ।

स्नेहस्वेदकल्पः ।

॥ अथातः स्नेहस्वेदकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।
औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।
घृतं बहूपयोगेन गुरु चापि यथोत्तरम् ॥ २ ॥

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।
स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ३ ॥

वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्ररेतसः ।
वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः ॥ ४ ॥

स्नेह्या न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः ।
ऊरुस्तम्भातिसारामगळरोगगरोदरैः ॥ ५॥

मूर्छाच्छर्दरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः ।
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ६॥

ऋतौ साधारणे स्नेहश्शस्तोऽह्नि विमले पुनः ।
शीते तैलं माधवे चेत् घृतं निश्येव शस्यते ॥ ७॥

युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्येन वस्तिभिः ।
तत्राच्छपानं श्रेष्ठं स्यात् स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ ८॥

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ।
द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ॥ ९॥

हृस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च हृसीयसीम् ।
कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हृसीयसीम ॥ १०॥

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छश्शुद्धये बहुः ।
शमनः क्षुद्वतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥ ११॥

बृंहणो रसमद्याद्यैस्सभक्तोऽल्पो हितस्स च ।
प्राङ्मध्योत्तरभक्तोऽसावधोमध्योर्ध्वदेहजान् ॥ १२॥

व्याधीन् जयेद्बलं कुर्यादंगानां च यथाक्रमम ।
वार्युष्णमच्छेऽनुपिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ १३॥

आस्योपलेपशुद्ध्यै च तौरवारुष्करे न तु ।
जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ १४॥

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ॥ १५॥

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ॥ १६॥

प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चोपधानाहस्स्वप्नधूमरजांसि च ॥ १७ ॥

यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ॥ १८ ॥

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मी भवेत् परम् ॥ १९ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ २० ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
अमात्रयाहितोऽकाले मिथ्याहारविहारतः ॥ २१ ॥

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ।
कण्डूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ २२ ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम् ।
तक्रारिष्टखळोद्दाळयवश्यामाककोद्रवाः ॥ २३ ॥

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुल्गुलून् ।
यथास्वं प्रतिरोगश्च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ २४ ॥

मांसळा मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्नयः ।
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ २५ ॥

संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ॥ २६ ॥

स्नेहार्थं सघृतां पेयां सस्नेहं तिलचूर्णकम् ।
क्षीरपेयां घृतैरुष्णां फाणितं कृसरां च वा ॥ २७ ॥

सगुडं मस्तु वा दद्यात् तथा स्नेहं पटूत्कटम् ।
वाते वातोत्तरे रोगे रूक्षिताङ्गेऽपि वा बहिः ॥ २८ ॥

स्नेहैस्सेकं प्रकुर्वीत सत्तदौषधसाधितैः ।
सप्ताहं द्विगुणं वापि त्रिगुणं वा यथोचितम् ॥ २९ ॥
शाययित्वाथ खट्वायां रोगिणं कृतमङ्गलम् ।
कोष्णस्नेहप्लुतैश्चेलखण्डैर्मुष्ट्या प्रसेचयेत् ॥ ३० ॥
यामार्द्धमंगे देहे वा स्नातः कोष्णोदकैस्ततः ।
भजन् पूर्वोक्तमाचारं त्यक्तरोगस्सुखी भवेत् ॥ ३१ ॥
अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।
मूर्धतैलं गुणोत्कृष्टं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ ३२ ॥
तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।
अरूषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ ३३ ॥
परिषेकः पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।
नेत्रे स्तब्धे च वस्तिस्तु प्रसुप्त्यार्दितजागरे ॥ ३४ ॥
नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।
तत्रोत्तानं शयानस्य ललाटमनुलम्बिते ॥ ३५ ॥
पात्रे रोगिकनिष्ठाग्रप्रवेशच्छिद्रमध्यके ।
छिद्राधोलंबितमृदुनवांगुलपिचौ दृढे ॥ ३६ ॥
आढकप्रमिते युक्तं स्नेहमापूर्य सेचयेत् ।
पिचुबद्धललाटस्य बहिर्बन्धात् प्रचालयन् ॥ ३७ ॥
पिच्वग्रं शंखयोर्मध्ये शिरोदेशे यथासुखम् ।
ललाटपिच्वन्तरं स्यादेकद्वित्र्यङ्गुलोन्मितम् ॥ ३८ ॥
वातादिकोपे पात्रञ्चैस्सिक्तेनापूरयेन्मुहुः ।
तक्रक्षीरादिना मूर्धसेकेऽप्येवं क्रियाक्रमः ॥ ३९ ॥
कचान्ते चेलखण्डेन वेष्टितस्य सुखं पिचून् ।
तैलाक्तानतिस्रावान् सप्त च द्वादशाङ्गुलान् ॥ ४० ॥

मात्रासहस्रान्तरितमेकैकं मूर्ध्नि धारयेत् ।
शुद्धात्तस्विन्नदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ॥ ४१ ॥
द्वादशांगुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरस्समम् ।
आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते ॥ ४२ ॥
चैलवेणिकया बध्वा माषकल्केन लेपयेत् ।
ततो यथाव्याधि शृत स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ॥ ४३ ॥
ऊर्ध्वं केशभुवो यावद्‌व्यङ्गुलं धारयेच्च तत् ।
आवक्त्रनासिकोत्क्लेदाद्दशाष्टौ षट् चलादिषु ॥ ४४ ॥
मात्रासहस्राण्यरुजे त्वेकं स्कन्धादि मर्दयेत् ।
मुक्तस्नेहस्य परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ॥ ४५ ॥
सुखासीनस्य कल्प्याः स्युरभ्यंगपिचुवस्तयः ।
धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयेत् ॥ ४६ ॥
रुजाया मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ।
यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ॥ ४७ ॥
निमेषोन्मेषमात्रेण समं मात्रा तु सा स्मृता ।
चिरायुस्सुकुमाराङ्गो जराहीनो दृढेन्द्रियः ॥ ४८ ॥
दीप्ताग्निश्शुद्धकोष्ठश्च स्नेहाभ्यासी भवेज्जनः ।
स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ॥ ४९ ॥
तापोऽग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ।
उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः ॥ ५० ॥
धान्यैस्समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ।
उद्रिक्तलवणैः स्नेहशुक्ततक्रपयःप्लुतैः ॥ ५१ ॥
केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ।
पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु चर्मपट्टदलादिना ॥ ५२ ॥

बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।
ऊष्मा तु काञ्चिकादीनामूष्मणा विविधौषधैः । ॥ ५३ ॥
पक्वानां विविधोपायं तत्तद्व्याधिप्रकल्पितैः ।
द्रवे च वाससाच्छाद्य स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ ५४ ॥
धान्याम्लैर्वातजित्तोयैर्गलन्त्यादिपरिस्रुतैः ।
तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वांगगेऽनिले ॥ ५५ ॥
अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शःकृच्छ्रादिरुक्षु च ।
निवातेऽन्तर्बहिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ॥ ५६ ॥
व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम् ।
कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षस्निग्धं कफानिले ॥ ५७ ॥
आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्वं तथा स्निग्धपूर्वं स्थानानुरोधतः ॥ ५८ ॥
अल्पं वंक्षणयोस्स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा ।
शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ॥ ५९ ॥
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत् ।
पित्तास्रकोपस्तृण्मूर्च्छास्वरांगसदनभ्रमाः ॥ ६० ॥
सन्धिपीडाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ।
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनमौषधम् ॥ ६१ ॥
विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ।
स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्राय स्तम्भनमन्यथा ॥ ६२ ॥
न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः ॥ ६३ ॥
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ।
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् कृतविरेचनान् ॥ ६४ ॥

भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान् ।
क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ॥ ६५ ॥
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु चात्ययिके गदे ।
श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानविबन्धिषु ॥ ६६ ॥
स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ।
महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्टके ॥ ६७ ॥
मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ॥ ६८ ॥
स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ।
आयामावातगृहभीसुराप्रावरणादिभिः ॥ ६९ ॥

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।
दोषास्स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीतास्सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते ॥ ७० ॥

इति स्नेहस्वेदकल्पो नाम
नवमोऽध्यायः ॥

दशमोऽध्यायः ।

वमनविरेचनकल्पः ।

॥ अथातो वमनविरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।
देशकालादिमालोच्य विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥
नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।
कुष्ठमेहापचिग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥
श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।
अवाम्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥
बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।
प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥
ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्रदत्तबस्तिहतस्वराः ।
मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्शसः ॥ ५ ॥
उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः ।
ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥
प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।
ऊर्ध्वाधश्शुद्धिभिर्वर्ज्याः सर्वैरेवं त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥
स्निग्धस्विन्नं यथायोग्यं मत्स्यमाषतिलादिभिः ।
पूर्वेद्युरुत्क्लिष्टकफं पूर्वाह्णे कृतमङ्गलम् ॥ ८ ॥

ईषत्स्निग्धं सघृतया पेययाल्पक्तसिद्धया ।
परितृप्तं रोगवशात् क्षीरेणेक्षुरसै रसैः ॥ ९ ॥
पाययेदथ भैषज्यं मधुसैन्धवसंयुतम् ।
ब्रह्मरुद्रादिमन्त्रेण मन्त्रितं प्राङ्मुखं भिषक् ॥ १० ॥
मुहूर्तं पालयेत् पीते तन्मनाश्छर्दयेत्ततः ।
जातप्रसेकहृल्लासो जानुतुल्यासनस्थितः ॥ ११ ॥
अप्रवृत्ते त्वङ्गुलीभ्यां नालेन मृदुनाथवा ।
गलताल्वरुजं स्पृष्ट्वा पुनर्वेगान् प्रवर्तयेत् ॥ १२ ॥
पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ।
उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ १३ ॥
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।
हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकम् ॥ १४ ॥
पिबेत्तथा प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।
चत्वारः षड्वमावष्टौ वेगा हीनान्तरोत्तमाः ॥ १५ ॥
प्रस्थार्धं प्रस्थमपि च द्विप्रस्थं मानतः क्रमात् ।
सम्यग्योगे त्वयोगे स्युः कण्डूकोठज्वरादयः ॥ १६ ॥
अतियोगे तु वमनं फेनचन्द्रकरक्तवत् ।
भ्रमस्तमो जीवरक्तनिर्गमान्मृत्युरेव वा ॥ १७ ॥
सम्यग्योगे पिबेद्धूमं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ।
पेयां विलेपीं यूषं च रसं लघ्वोदनं पृथक् ॥ १८ ॥
अन्नादेकद्वित्रिवारं क्रमान्न्यूनादिशुद्धिमान् ।
तूलकैर्गोमयैः काष्ठैर्यथाग्निः स्यान्महाबलः ॥ १९ ॥
महांस्थिरः सर्षपचश्चौदर्योऽग्निस्तथा भवेत् ।
पथ्याचारं वदेदस्य गदितः स्नेहने तु यः ॥ २० ॥

क्षुद्रत्वाल्पकफत्वाद्यमातुरस्यौषधस्य च ।
मृदुत्वतीक्ष्णताल्पत्वाद्ययोगे कारणं स्मरन् ॥

स्निग्धस्विन्नं पुनश्चापि वामयेन्निपुणौषधैः ।
पवने नाति वमतो हृदयं यस्य पीड्यते ॥

तस्मै स्निग्धाम्ललवणान् दद्यात् पित्तकफेऽन्यथा ।
योज्योऽतिवमने रेको विरेके वमनं मृदु ॥

परिषेकावगाहाद्यैः सुशीतैः स्तम्भयेच्च तम् ।
अञ्जयेच्चन्दनोशीरैर्मन्थं लाजयवैः पिबेत् ॥

यच्चान्यच्छर्दिभैषज्यं युक्त्या तदपि योजयेत् ।
सोद्गारायां भृशं छर्द्यां मूर्वाया धान्यमुस्तयोः ॥

समधूकाञ्जनं चूर्णं लेहयेन्मधुसंयुतम् ।
वमतोऽन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवळग्रहः ॥

स्निग्धाम्ललवणा हृद्या यूषमांसरसा हिताः ।
फलान्यम्लानि खादेयुस्तस्याग्रेऽन्येन सीत्कृतम् ॥

निस्सृतां तु तिलद्राक्षाकल्कलिप्तां प्रवेशयेत् ।
अतियोगेन भैषज्यं जीवास्रं हरते यदि ॥

तृष्णामूर्च्छामदार्तस्य कुर्यादा मरणात् क्रियाम् ।
रक्तपित्तातिसारघ्नीं तस्याशु प्राणरक्षणीम् ॥

मृगाजमहिषादीनां सद्यस्कं जीवतामसृक् ।
पिबेत् जीवाभिसन्धानमाश्वायात्यस्य जीवितम् ॥

तदेव दर्भमृदितं रक्तं वस्तौ निषेचयेत् ।
श्यामाकाश्मर्यमधुकमूर्वोशीरैः शृतं पयः ॥

घृतमण्डाञ्जनयुतं बस्तिं वा योजयेद्धिमम् ।
जीवशोणितशङ्कायां शुक्ले वस्त्रे प्रलेपितम् ॥

कोष्णाम्भोभिः क्षाळितं तु जीवाच्छुध्यति नान्यथा ।
व्यापद्भीरुतया कर्म वमनाद्यं न च त्यजेत् ॥ ३३ ॥

अजीर्णव्यापदुक्तिस्तु निषेद्धुं न हि भोजनम् ।
कालात् कचिद्विपत्प्राप्तौ चिकित्सावगमाय यत् ॥ ३४ ॥

द्रव्याणि वमनार्हाणि वक्ष्ये रोगहराणि च ।
वमने मदनं श्रेष्ठं विरेके त्रिवृता यथा ॥ ३५ ॥

फलानि नातिपाण्डूनि न चातिहरितान्यपि ।
आदायाह्नि प्रशस्तर्क्षे मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥ ३६ ॥

प्रमृज्य कुशमूतोळ्यां क्षिप्त्वा बध्वा प्रलेपयेत् ।
गोमयेनानु मूतोळीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥ ३७ ॥

मृदुभूतानि मध्विष्टगन्धानि कुशवेष्टनात् ।
निष्कृष्टानि गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥ ३८ ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुद्धृत्य फलपिप्पलीम् ।
दधिमध्वाज्यपललैर्मृदित्वा शोषयेत् पुनः ॥ ३९ ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।
अथादाय ततो मात्रां जर्जरीकृत्य वासयेत् ॥ ४० ॥

शर्वरीं मधुयष्ट्या वा प्रत्यक्पुष्प्या जलेऽपि वा ।
मृदितं गाळितं तत्तु पिबेत् प्रातस्तथा वमेत् ॥ ४१ ॥

त्रिभागत्रिफलाचूर्णं प्रत्यक्पुष्प्यादिवारिणा ।
पिबेज्ज्वरारुचिष्ठीवग्रन्थ्यपच्यर्बुदोदरी ॥ ४२ ॥

हृद्दाहेऽस्रपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पलीशृतम् ।
क्षैरेयीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु तु ॥ ४३ ॥

दध्युत्तरं वा दधि वा तच्छृतक्षीरसम्भवम् ।
तत्सिद्धमाज्यं लेह्यं वा लीढ्वा प्रच्छर्दयेत्सुखम् ॥ ४४ ॥

फलचूर्णयुतं राठपुष्पमाघ्राय वामयेम् ।
मण्डपेयारसादीनां तृप्तो मर्त्यो यथासुखम् ॥ ४५ ॥

फलाभावे गणप्रोक्तैरौषधैरपि वामयेत् ।

मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-
वपुसकुटचमूर्वादेवताळीकृमिघ्नम् ।
विदुलदहनचित्रा कोशवत्यौ करञ्जः
कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि ॥ ४६ ॥

पित्ते च पित्तभूयिष्ठे कुर्याद्रोगे विरेचनम् ।
विरेकसाध्या गुल्मार्शोविस्फोटव्यङ्गकामिलाः ॥ ४७ ॥
जीर्णज्वरोदरच्छर्दिगरप्लीहहलीमकाः ।
विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा ॥ ४८ ॥
योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः क्रिमयो व्रणाः ।
वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ॥ ४९ ॥
वम्याश्च कुष्ठमेहाद्या न तु रेच्यो नवज्वरः ।
अल्पाग्न्ययोगपित्तास्रक्षतवाय्वतिसारिणः ॥ ५० ॥
सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ।
अथैनं वामितं भूयः स्निग्धस्विन्नं विरेचयेत् ॥ ५१ ॥
बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते ।
प्रभूतमारुतः क्रूरःकृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ५२ ॥
कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायावप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ५३ ॥
उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।
उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन् भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ५४ ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः ।
भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ५५ ॥
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ।
शकृत्पित्तकफानां हि सुखनिस्सरणं क्रमात् ॥ ५६ ॥
सम्यग्विरेचनं तत्र वमनोक्तेन योजयेत् ।
धूमवर्ज्येन विधिना क्रमेणाग्निं विवर्धयेत् । ॥ ५७ ॥
हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः ।
विदाहो वातविट्सङ्गः स्यादयोगस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
अजीर्णिनः श्लेष्मवतो व्रजत्यूर्ध्वं विरेचनम् ।
भूयेहृद्यं सुतीक्ष्णं वा शीताद्यैर्भेषजं पुनः ॥ ५९ ॥
स्तब्धं करोति मन्दाग्नेः कुक्ष्याध्मानाद्युपद्रवान् ।
अत्यर्थरूक्षं दीप्ताग्नेरविरेच्यैव भेषजम् ॥ ६० ॥
जीर्णं करोति श्वयथुहिध्मामूर्च्छादिकान् गदान् ।
अयोगस्त्रिविधस्त्वेवमाद्ये वमितवत्क्रिया ॥ ६१ ॥
द्वितीये वामयेत्तीक्ष्णैरौषधैः पुनरन्तिमे ।
स्नेहैः सलवणैः स्निग्धस्विन्नं संस्तरसंकरैः ॥ ६२ ॥
वर्तिभिर्बस्तिभिर्वापि हृतोद्गारं विरेचयेत् ।
अतिक्रमं स्मरन् पूर्वं सर्वानेव विरेचयेत् ॥ ६३ ॥
तत्तद्व्याधिवशात् सङ्गे तदुक्ता च प्रतिक्रिया ।
विट्पित्तकफवातेषु निस्सृतेष्वधिकं स्रवेत् ॥ ६४ ॥
निश्श्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ।
मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ॥ ६५ ॥
गुदनिस्सरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ।
भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ॥ ६६ ॥

दीपनं ग्राहि लघु च नात्युष्णं वातहारि च ।
देयं तत्रातिवमनविहितं चापि भेषजम् ॥ ६७ ॥

स्तम्भवेपथुनिस्तोदसादोद्वेष्टार्तिमान्यदि ।
तत्र वातहरं सर्वं स्नेहस्वेदादि शस्यते ॥ ६८ ॥

त्रिदोषघ्नौषधैर्युक्ता त्रिदोषघ्नी भवेत्त्रिवृत् ।
तन्मूलं तिर्यगप्राप्तं गम्भीरानुगतं च यत् ॥ ६९ ॥

तद् गृहीत्वा त्यजेत् काष्ठं त्वचं शुष्कां निधापयेत् ।
अथ काले ततश्चूर्णं किञ्चिन्नागरसैन्धवम् ॥ ७० ॥

वातामये पिबेदम्लैः पैत्ते साज्यसितामधु ।
क्षीरद्राक्षेक्षुकाश्मर्यस्वादुस्कन्धवरारसैः ॥ ७१ ॥

कफामये पीलुरसमूत्रमद्याम्लकाञ्चिकैः ।
पञ्चकोलादिचूर्णैश्च युक्त्या युक्तं कफापहैः ॥ ७२ ॥

त्रिवृत्कल्ककषायेण साधितः ससितो हिमः ।
मधुत्रिजातसंयुक्तो लेहो हृद्यं विरेचनम् ॥ ७३ ॥

अजगन्धा तुकाक्षीरी विदारी शर्करा त्रिवृत् ।
चूर्णितं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा साधु विरिच्यते ॥ ७४ ॥

तत्तद्रोगौषधैः सार्धमेवं दद्याद्विरेचनम् ।
त्रिवृताद्यं यथाकालबलं सर्वरुजास्वपि ॥ ७५ ॥

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
स्नुक्छंखिनीनीलिनितिल्वकानि ।
शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा
दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि ॥ ७६ ॥

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति
संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ७७ ॥

इति वमनविरेचनकल्पो नाम
दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः ।

बस्तिकल्पः ।

॥ अथातो बस्तिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते ।
उपक्रमाणां सर्वेषामग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥

निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तरस्तेन साधयेत् ।
गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान् ।
वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।
आमातीसारवमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

श्वासकासप्रसेकार्शोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः ।
शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदराः ॥ ५ ॥

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।
आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषाद्तिवह्नयः ॥ ६ ॥
रूक्षाः केवलवातार्ता नानुवास्यास्त एव च ।
येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामिलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥
निरन्नप्लीहविड्भेदगुरुकोष्ठकफोदराः ।
अभिष्यन्दिकृशस्थूलक्रिमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गळगण्डवान् ।
आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः ॥ ९ ॥
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।
शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ १० ॥
अभ्यक्तस्नातमुचितात् पादहीनं हितं लघु ।
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ ११ ॥
कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे ।
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ १२ ॥
संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।
अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ १३ ॥
उच्छ्वास्य वस्तेर्वदनं बध्वा हस्तमकम्पयन् ।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ १४ ॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ १५ ॥
दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत् स्फिजौ ।
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ १६ ॥
ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्ष्णिके ।
आहन्यान्मुष्टिनाङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ १७ ॥

वेदनार्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते ।
योऽयः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ १८ ॥
दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेल्लघु ।
निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ १९ ॥
अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।
तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ २० ॥
अतिरौक्ष्याद्नागच्छन्न चेन् जाड्यादिदोषकृत् ।
उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ २१ ॥
प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।
अन्वासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ २२ ॥
यदा वा स्नेहपक्तिः स्याद्तोऽत्युल्बणमारुतान् ।
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ २३ ॥
इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।
निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ २४ ॥
पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गळे ॥ २५ ॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।
अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ २६ ॥
वस्तिं प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।
काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ २७ ॥
द्रव्याच्चतुर्गुणे तोये कुर्यात्तत्पादशेषितम् ।
ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते तु कल्पयेत् ॥ २८ ॥
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके ।
सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा ॥ २९ ॥

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः पलमात्रं गुळस्य च ।
मधुपट्वादिशेषं च युक्त्या सर्वं तदेकतः ॥ ३०

उष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तं खजसमाहतम् ।
प्रक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत् पायौ नात्युष्णशीतळम् ॥ ३१

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ।
नात्यच्छसान्द्रं नो नातिमात्रं नापटु नाति च ॥ ३

लवणं तद्वदम्लं च पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ।
मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ॥ ३

कर्षार्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ।
सर्वद्रवाणां साराणां पलानि दश कल्पयेत् ॥ ३

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात् ।
आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ॥ ३

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम् ।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ ३

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु ।
आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ ३

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।
उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ३

कृतोपधानः संजातवेगश्चोत्कुटिकः सृजेत् ।
आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परः ॥ ३

तत्रानुलोमिकस्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४

विदध्यात् फलवर्तिं वा स्वेदनोत्त्रासनादि च ।
स्वयमेव निवृत्तौ तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता ।
विरिक्तवच्च योगादीन् विद्यायोगे च भोजयेत् ॥ ४२ ॥

कोष्णेन वारिणा स्नाते धन्वमांसरसोदनम् ।
विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ४३ ॥

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।
अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ४४ ॥

सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत् ।
किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ४५ ॥

सानुलोमानिलस्नेहस्तत्सिद्धमनुवासनम् ।
एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहवस्तिं प्रकल्पयेत् ॥ ४६ ॥

पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ।
पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ४७ ॥

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात् ।
वातघ्नौषधनिष्क्वाथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ४८ ॥

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णो रसान्वितः ।
न्यग्रोधादिगणक्वाथपद्मकादिसितायुतौ ॥ ४९ ॥

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ।
आरग्वधादिनिष्क्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः ॥ ५० ॥

रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।
त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५१ ॥

त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।
न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ५२ ॥

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिधैव कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ५३ ॥

दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।
प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि तु । ॥ ५४ ॥
सान्वासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ।
कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ॥ ५५ ॥
षट्पञ्चवस्त्यन्तरिता योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ।
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ॥ ५६ ॥
स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ।
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मारुताद्भयम् । ॥ ५७ ॥
स्नेहयोजनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।
ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः ॥ ५८ ॥
मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः शीलनीयः सदाखिलैः ।
दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलश्च सः ॥ ५९ ॥
अस्निग्धस्विन्नदेहस्य गुरुकोष्ठस्य योजितः ।
शीतोऽल्पस्नेहलवणद्रव्यमात्रो घनोऽपि वा ॥ ६० ॥
वस्तिः संक्षोभ्य तं दोषं दुर्बलत्वादनिर्हरन् ।
करोत्ययोगं तेन स्याद्वातमूत्रशकृद्ग्रहः ॥ ६१ ॥
नाभिवस्तिरुजानाहो हृल्लेपः श्वयथुर्गुदे ।
कण्डूर्देहे च वैवर्ण्यमरतिर्वह्निमार्दवम् ॥ ६२ ॥
तत्रातीसारविहितं पाचनकाथमादिशेत् ।
पूतीकपिप्पलाद्यं वा विल्वधान्यादिकं तथा ॥ ६३ ॥
फलवर्त्यस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।
विल्वमूलत्रिवृद्दारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ६४ ॥
सुरादिमूत्रवान् वस्तिर्यवान्यादियुतो हितः ।
रौक्ष्यादिना वस्तिरुद्धः पवनो मर्मपीडनम् ॥ ६५ ॥

आयुर्वेदग्रन्थावल्यां प्रथमं संपुटम् । AYURVEDIC SERIES NO 1

हृदयप्रियः ।

'वैकत्तुपाङ्गमूत्तु' इति प्रथितयशसा शुचीन्द्रपुरस्थ वट्टप्पळ्ळिस्थानिकेन राजवैद्यपरमेश्वरशर्मणा विरचितः ।

Vol. I | MARCH 1917 | No. 2

THE HRIDAYAPRIYA

BY LATE

Rajavaidya **Parameswara Sharmah** Old Ayurvedic Practitioner, and Palace Physician in Travancore and Cochin Author of Sukhsadhaka, (Vaidya) Ramavarmacharithra, Rajasooyaprabandhavyakhya etc.

EDITED BY

Pandit Punnasseri Nambi Neelakandha sarma Principal, Central Sanskrit College Malabar & Editor Vijnanachintamani' Sanskrit weekly newspaper

PUBLISHED

T. Neelakandha sarmah, managing proprietor, Bhaskarasarma Memorial Medical works, P. O. Vaikam.

वार्षिकं मूल्यं सार्धं रूपिकाद्वितयम् २—८—०
षाण्मासिकं तु सार्धा रूपिका १—८—०

PRINTED BY THE MANGALODAYAM CO., LTD., TRICHUR.

आयुर्वेदग्रन्थावळी ।

इयं ग्रन्थावळी १९१७ जनुवरिमासादारभ्य प्रत्येकान्तरमासं प्रकाश्यते । सांप्रतमस्यां "हृदयप्रिय" इति केरळेषु प्रथितः कोऽप्यायुर्वेदीयग्रन्थो मुद्राप्यते । हृदयप्रियस्यास्य मुद्रापणं प्रायो वर्षैकेन सम्पूर्येतेति मन्ये । अस्य परिसमाप्तेः परमेतादृशानेतावद्वध्यमुद्रितानायुर्वेदीयग्रन्थान संपाद्य संशोध्य मुद्रापयितुमाशास्माकं महती वर्तते । विषयेस्मिन् बहवो वैद्यविद्वांसः स्वस्वसरस्वतीभण्डागारस्थैरायुर्वेदतद्व्याख्याग्रन्थैः साहाय्यमारचयितुं दत्तप्रतिज्ञा वर्तन्ते । अन्येऽप्यायुर्वेदोत्कर्षेच्छवो भिषग्विद्याविशारदास्सप्रश्रयं प्रार्थ्यन्ते यत् पूर्वोक्तया विधया साहाय्यं करणीयमिति ॥

अस्या वार्षिकमूल्यं भारतवर्षसिंहळद्वीपब्रह्मदेशवास्तव्यैः प्रापणभृतिसहितं सार्धं रूपिकाद्वितयं (२–८–०) अथवा षाण्मासिकमूल्यं सार्धां रूपिकां पुरतः समर्प्य यद्वा प्रथमसञ्चिकां वि. पि. द्वारा प्रेषयितुमनुज्ञाय सुस्पष्टतरो मुखविलासः प्रेषणीयः । इतोधिकं जिज्ञास्यते चेदधोनिर्दिष्टमुखविलासद्वारा लेखः प्रेषणीयः ॥ इति ॥

ते. नीलकण्ठशर्मा, प्रसाधकोऽध्यक्षश्च,

भास्करशर्मस्मारकवैद्यशाला

वैकं (स्यानन्दूर) ।

गुदे कोष्ठे विदाहं च मुष्कवंक्षणवेदनाम् ।
आध्मानं हृदये रोधमितश्चेतश्च धावनम् ॥ ६६ ॥
करोति तत्र चाभ्यक्तस्विन्ने वर्तिं प्रयोजयेत् ।
विल्वादिश्च निरूहः स्यात् पीलुसर्षपकल्कवान् ॥ ६७ ॥
सरळामरदारुभ्यां साधितं चानुवासनम् ।
कुर्वतो वेगसंरोधं पीडितो वातिमात्रया ॥ ६८ ॥
रौक्ष्याद्यैर्वा वायुनोर्ध्वमुत्क्षिप्तो मुखनासिकात् ।
निरेति मूर्छाहृल्लासतृड्दाहादीन् प्रवर्तयेत् ॥ ६९ ॥
मूर्छाविकारं दृष्ट्वास्य सिञ्चेच्छीताम्बुना मुखम् ।
वीजेदाक्लमनाशाच्च प्राणायामं च कारयेत् ॥ ७० ॥
पृष्ठपार्श्वोदरं मृद्यात् करैरुष्णैरधोमुखम् ।
केशेपूत्क्षिप्य धून्वीत विविधं भावयेदपि ॥ ७१ ॥
तथा वस्तिरधो याति पाययेच्चाम्लसंयुतम् ।
कुष्ठक्रमुककल्कं च वस्तिं सोऽस्यानुलोमयेत् ॥ ७२ ॥
विल्वादिपञ्चमूलेन सिद्धो वस्तिरुरःस्थिते ।
शिरस्थे नावनं कार्यं प्रच्छाद्यं सर्षपैः शिरः ॥ ७३ ॥
अतियोगेन वस्तिस्तु भवेत् कुक्षिरुजाकरः ।
विरेचनातियोगेन स तुल्याकृतिसाधनः ॥ ७४ ॥
भूरिक्षारादिमान् वस्तिः कुर्यात् पित्तास्रविस्रुतिम् ।
गुदं दहन् मोहकरस्तत्र कुर्याच्चिकित्सितम ॥ ७५ ॥
रक्तपित्तातिसारघ्नं कुम्भं द्राक्षाम्भसा पिबेत् ।
सशर्करां हिमां पेयां स्नेहवस्तौ च वक्ष्यते ॥ ७६ ॥
शीतोऽल्पो वाधिके वाते पित्तेऽत्युष्णः कफे मृदुः ।
दत्तस्तैरावृतः स्नेहो नायात्यभिभवादपि ॥ ७७ ॥

स्तम्भोरुसदनाध्मानज्वरशूलाङ्गमर्दनैः ।
पार्श्वरुग्वेष्टनैर्विद्याद्वायुना स्नेहमावृतम् ॥ ७८ ॥

वातहारिनिरूहैस्तं चिकित्सेत् सानुवासनैः ।
तृड्दाहरागसंमोहवैवर्ण्यतमकज्वरैः ॥ ७९ ॥

विद्यात् पित्तावृतं स्वादुतिक्तैस्तं वस्तिभिर्हरेत् ।
तन्द्राशीतज्वरालस्यप्रसेकारुचिगौरवैः ॥ ८० ॥

समूर्छाग्लानिभिर्विद्यात् श्लेष्मणा स्नेहमावृतम् ।
कषायतिक्तकट्वाद्यैर्वस्तिभिस्तं विरेचयेत् ॥ ८१ ॥

छर्दिमूर्छाद्यामलिङ्गैर्विद्यादत्यशनावृतम् ।
तत्र स्यात् कटुपट्वाद्यैः क्वाथैः चूर्णैश्च पाचनैः ॥ ८२ ॥

विण्मूत्रानिलसङ्गाद्यैर्ज्ञात्वा स्नेहं विडावृतम् ।
स्नेहस्वेदैर्वस्तिभिश्चाप्युदावर्तहरैर्हरेत् ॥ ८३ ॥

एवं नानाविकारेषु प्रतिकुर्याद्यथायथम् ।
परित्यक्तविकारौघः स यावत् प्रकृतिं भजेत् ॥ ८४ ॥

गुदोत्तरेण मार्गेण दत्तो वस्तिस्तथोत्तरः ।
वस्तिरोगेषु सर्वेषां योनिगर्भाशये स्त्रियाः ॥ ८५ ॥

योज्यो यन्त्रेण तत्र स्यान्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।
अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ८६ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।
हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जु शनैः स्रोतोविशुद्धये ॥ ८७ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेवनीम् ।
आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ८८ ॥

पीडितेऽनुगते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ८९ ॥

अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।
स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ९० ॥

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापत्स्वसृग्दरे ॥ ९१ ॥

मूत्रापत्याध्वनोर्योज्यं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम् ।
यन्त्राग्रं मूत्ररोगेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ ९२ ॥

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव वा ।
उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् संकोच्य सक्थिनी ॥ ९३ ॥

ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ।
वस्तिं त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयेत् ॥ ९४ ॥

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात् पुनस्त्र्यहम् ।
योगाश्चात्र विलिख्यन्ते प्रसिद्धा वस्तिकर्मणि ॥ ९५ ॥

बलां गुळूचीं त्रिफलां सरास्नां
द्विपञ्चमूलं च पलोन्मितानि ।
अष्टौ फलान्यर्धतुलां च मांसा-
च्छागात् पचेदप्सु चतुर्थशेषम् ॥ ९६ ॥

पूतो यवानीफलबिल्वकुष्ठ-
वचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।
कल्कैर्गुळक्षौद्रयुतैः सतैलै-
र्युक्तः सुखोष्णो लवणान्वितश्च ॥ ९७ ॥

वस्तिः परं सर्वगदप्रमाथी
स्वस्थे हितो जीवनबृंहणश्च ;
वस्तौ च यस्मिन् पठितो न कल्कः
सर्वत्र दद्यादमुमेव तत्र ॥ ९८ ॥

द्विपञ्चमूलस्य रसोऽम्लयुक्तः
सच्छागमांसस्य सपूर्वपेष्यः ।
त्रिस्नेहयुक्तप्रवरो निरूहः
सर्वानिलव्याधिहरः प्रदिष्टः ॥ ९९ ॥

एरण्डमूलात्त्रिपलं पलाशात्
तथा पलांशं लघुपञ्चमूलम् ।
रास्नाबलाछिन्नरुहाश्वगन्धा-
पुनर्नवारग्वधदेवदारुः ॥ १०० ॥

फलानि चाष्टौ सलिलाढकाभ्यां
विपाचयेदष्टमशेषितेऽस्मिन् ।
वचाशताह्वाहवुषाप्रियङ्गु-
यष्टीकणावत्सकबीजमुस्तम् ॥ १०१ ॥

दद्यात् सुपिष्टं सहतार्क्ष्यशैल-
मक्षप्रमाणं लवणांशयुक्तम् ।
समाक्षिकस्तैलयुतः समूत्रो
बस्तिर्जयेद्दीपनपाचनोऽसौ ॥ १०२ ॥

जङ्घोरुपादत्रिकपृष्ठकोष्ठ-
हृद्गुह्यशूलं गुरुतां विबन्धम् ।
गुल्माश्मवर्ध्मग्रहणीगुदोत्थां-
स्तांस्तांश्च रोगान् कफवातजातान् ॥ १०३ ॥

यष्ट्याह्वलोध्राभयचन्दनैश्च
शृतं पयोऽग्र्यं कमलोत्पलैश्च ।
सशर्करं क्षौद्रयुतं सुशीतम्
पित्तामयान् हन्ति सजीवनीयम् ॥ १०४ ॥

कोशातकारग्वधदेवदारु-
मूर्वाश्वदंष्ट्राकुटचार्कपाठाः ।
पक्त्वा कुलत्थान् बृहतीं च तोये
रसस्य तस्य प्रसृता दश स्युः ॥ १०५ ॥

तान् सर्षपैलामदनैः सकुष्ठै-
रक्षप्रमाणैः प्रसृतैश्च युक्तान् ।
क्षौद्रस्य तैलस्य शताह्वयस्य
क्षारस्य तैलस्य च सार्षपस्य ॥ १०६ ॥

दद्यान्निरूहं कफरोगिताय
मन्दाग्नये चाशनविद्विषे च ।
वक्ष्ये मृदून् स्नेहकृतो निरूहान्
सुखोचितेभ्यः प्रसृतैः पृथक् तु ॥ १०७ ॥

क्षीराद्द्वौ प्रसृतौ कार्यौ मधुतैलघृतात्त्रयः
खजेन मथितो बस्तिर्वातघ्नो बलवर्णकृत् ॥ १०८ ॥

एकैकप्रसृतस्तैलप्रसन्नाक्षौद्रसर्पिषाम् ।
बिल्वादिमूलक्वाथौ द्वौ कौलत्थाद्द्वौ स वातजित् ॥ १०९ ॥

पटोलनिम्बपूतीकरास्नासप्तच्छदाम्भसः ।
प्रसृतः पृथगाज्याच्च बस्तिः सर्षपकल्कवान् ॥ ११० ॥

स पञ्चतिक्तोऽभिष्यन्दक्रिमिकुष्ठप्रमेहहा ।
चत्वारस्तैलगोमूत्रदधिमण्डाम्लकाञ्जिकान् ॥ १११ ॥

प्रसृताः सर्षपैः पिष्टैर्विट्सङ्गानाहभेदनः ।
पयस्येक्षुस्थिरारास्नाविदारीक्षौद्रसर्पिषः ॥ ११२ ॥

एकैकप्रसृतो बस्तिः कृष्णाकल्को वृषत्वकृत् ।
सिद्धबस्तीनतो वक्ष्ये सर्वदा तान् प्रयोजयेत् ॥ ११३ ॥

निर्व्यापदो बहुफलान् बलपुष्टिकरान् सुखान् ।
मधुतैले समे कर्षे सैन्धवाद्द्विपिचुर्मिसिः ॥ ११४ ॥

एरण्डमूलक्काथेन निरूहो माधुतैलिकः ।
रसायनं प्रमेहार्शःक्रिमिगुल्मान्त्रवृद्धिहृत् ॥ ११५ ॥

सयष्टीमधुकश्चैष चक्षुष्यो रक्तपित्तजित् ।
यापनो घनकल्केन मधुतैलरसाज्यवान् ॥ ११६ ॥

पायुजानूरुवृषणवस्तिमेहनशूलनुत् ।
प्रसृतांशैर्घृतक्षौद्रवसातैलैः प्रकल्पयेत् ॥ ११७ ॥

यापनं सैन्धवार्धाक्षहवुषार्धपलान्वितम् ।
एरण्डमूलनिष्काथो मधुतैलंससैन्धवम् ॥ ११८ ॥

एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्पलीफलः ।
सक्वाथो मधुषड्ग्रन्थाशताह्वाहिंगुसैन्धवम् ॥ ११९ ॥

देवदारु च रास्ना च वस्तिर्दोषहरः शिवः ।
पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिका मधु ॥ १२० ॥

ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ।
स्नेहांश्चायन्त्रणान् सिद्धान् सिद्धद्रव्यैः प्रकल्पयेत् ॥ १२१ ॥

दोषघ्नाः सपरीहारा वक्ष्यन्ते स्नेहवस्तयः ।
दशमूलं बलां रास्नामश्वगन्धां पुनर्नवम् ॥ १२२ ॥

गुडूच्येरण्डपूतीकभार्ङ्गीवृक्षकरोहिषम् ।
शतावरीं सहचरं काकनासां पलांशिकम् ॥ १२३ ॥

यवमाषातसीकोलकुलत्थान् प्रसृतोन्मितान् ।
वहे विपाच्य तोयस्य द्रोणशेषेण तेन च ॥ १२४ ॥

पचेत्तैलाढकं पेष्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ।
अनुवासनमित्येतत्सर्ववातविकारनुत् ॥ १२५ ॥

आनूपानां वसा तद्वज्जीवनीयोपसाधिता ।
शताह्वायवबिल्वाम्लैस्तैलं सिद्धं समीरणे ॥ १२६ ॥

सैन्धवेनाग्निवर्णेन तप्तं चानिलजिद्घृतम् ।
जीवन्तीं मदनं मेदां श्रावणीं मधुकं बलाम् ॥ १२७ ॥

शताह्वर्षभकौ कृष्णां काकनासां शतावरीम् ।
स्वगुप्तां क्षीरकाकोलीं कर्कटाख्यां षडीं वचाम् ॥ १२८ ॥

पिष्ट्वा तैलं घृतं क्षीरे साधयेत चतुर्गुणे ।
बृंहणं वातपित्तघ्नं बलशुक्राग्निवर्धनम् ॥ १२९ ॥

रजश्शुक्रामयहरम् पुत्रीयं चानुवासनम् ।
सैन्धवं मदनं कुष्ठं शताह्वा निचुळो वचा ॥ १३० ॥

ह्रीबेरं मधुकं भार्ङ्गी देवदारु सकट्फलम् ।
नागरं पुष्करं मेदा चविका चित्रकष्षडी ॥ १३१ ॥

विळङ्गातिविषा श्यामा हरेणुर्नीलिनी स्थिरा ।
बिल्वाजमोजा चपला दन्ती रास्ना च तैः समैः ॥ १३२ ॥

साध्यमेरण्डजं तैलं तैलं वा कफरोगनुत् ।
वर्ध्मोदावर्तगुल्मार्शःप्लीहमेहाढ्यमारुतान् ॥ १३३ ॥

आनाहमश्मरीं चाशु हन्यात्तदनुवासनम् ।
साधितं पञ्चमूलेन तैलं बिल्वादिनाथवा ॥ १३४ ॥

कफघ्नं कल्पयेत्तैलं द्रव्यैर्वा कफघातिभिः ।
फलैरष्टगुणैश्चाम्लैः सिद्धमन्वासनं हितम् ॥ १३५ ॥

बलकालरोगदोषप्रकृतीः प्रविभज्य योजितो वस्तिः ।
स्वैः स्वैरौषधवर्गैः कृच्छ्रान् रोगान्निवर्तयति ॥ १३६ ॥

इति हृदयप्रिये वस्तिकल्पो नाम
एकादशोऽध्यायः ।

——

द्वादशोऽध्यायः ।

नस्यादिकल्पः ।

॥ अथातो नस्यादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

हितं जत्रूर्ध्वरोगेषु नस्यं नासा हि तत्सृतिः ।
विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये ॥ १ ॥
शोफगण्डक्रिमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे ।
बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये ॥ २ ॥
नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रोन्मीलेऽवबाहुके ।
शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिरोगिषु ॥ ३ ॥
स्नेहचूर्णरसैस्तत्तु कुर्याद्युक्त्या प्रकल्पितैः ।
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ४ ॥
प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।
यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते ॥ ५ ॥
मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ।
बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः प्रतिमर्शो द्विबिन्दुकः ॥ ६ ॥
आजन्ममरणं शस्तः शीलितो मर्शकार्यकृत् ।
प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायन्निशोश्चले ॥ ७ ॥
स्वस्थवृत्तौ तु पूर्वाह्णे सायंप्रातः स्वरक्षये ।
मन्यास्तम्भे च हिध्मायां वाताक्रान्ते च मूर्धनि ॥ ८ ॥

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ।
स्निग्धस्विन्नं निवातस्थं जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ॥ ९ ॥
अथोत्तानर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ।
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ॥ १० ॥
नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत् ।
उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाड्या पिचुनाथवा ॥ ११ ॥
दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ।
किञ्चिद्विलम्ब्य निष्ठीवेत् शनैरुच्छिङ्घ्य पार्श्वयोः ॥ १२ ॥
मूर्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरञ्छिरः ।
न कुर्यात् स्नातुकामे च स्नाते भुक्ते स्रुतासृजि ॥ १३ ॥
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम् ॥ १४ ॥
शुद्धानां दत्तवस्तीनां दुर्दिने चात्ययो न चेत् ।
सिद्धेऽक्षपाटवं श्वाससुखमस्वास्थ्यमन्यथा ॥ १५ ॥
स्निग्धरूक्षादि चालोच्य पुनः कुर्याद्यथासुखम् ।
न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ १६ ॥
जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
दार्वीत्वङ्मधुकप्लवागुरुवरीपुण्ड्राह्वबिल्वोत्पलम् ।
धावन्यौ सुरभि स्थिरे क्रिमिहरं पत्रं त्रुटीं रेणुकां
किञ्जल्कं कमलाद्बलां शतगुणे दिव्येऽम्भसि क्वाथयेत् ॥ १७ ॥

तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेत सलिलेन दशैव वारान् ।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥ १८ ॥

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।
दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ १९ ॥

अत्रूर्ध्वकफवातोत्थे रोगे धूमं पिबेत् सदा ।
स्निग्धं मध्यं सुतीक्ष्णं च वाते वातकफे कफे ॥ २० ॥

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ।
हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम् ॥ २१ ॥

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ।
निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम् ॥ २२ ॥

द्रव्याणि गुग्गुल्वगरुमुस्तास्थौणेयवालकम् ।
वराङ्गसेव्ययष्ट्यादि वातघ्नं मृदु चादिमे ॥ २३ ॥

आज्यादिस्नेहभूयिष्ठं शमने सल्लकीजतु ।
चतुस्त्वचः सिता लोध्रं पृथ्वीका कमलोत्पलम् ॥ २४ ॥

यष्टीमधुसुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका ।
गन्धाश्च कुष्ठतगरा तीक्ष्णज्योतिष्मती निशा ॥ २५ ॥

दशमूलमनोह्वाललाक्षाः श्वेता फलत्रयम् ।
गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्धविरेचनः ॥ २६ ॥

इषीकादि पञ्चकृत्वः पिष्टैरेतैः प्रलेपयेत् ।
वर्तिरङ्गुष्ठकस्थूला यथा स्याद्द्वादशाङ्गुला ॥ २७ ॥

छायाशुष्कां विगर्भां तां सस्नेहां समये पिबेत् ।
पिबेद्यन्त्रार्पितं धूमं सुखासीनः त्रिपर्ययम् ॥ २८ ॥

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते ।
पिधाय छिद्रमेकैकं वक्त्रेणोत्क्लेशनाय च ॥ २९ ॥

कण्ठगे विपरीतं स्यान्मुखेनैवोद्वमेदथ ।
योग्यो न रक्तपित्तार्तितिमिरोदरमेहिषु ॥ ३० ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।
रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृण्मूर्छामदमोहकृत् ॥ ३१ ॥

धूमोऽकालेऽति पीतो वा तत्र शीतो विधिर्हितः ।

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।
कर्णास्याक्षिस्रावकण्डूर्तिजाड्यं
तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ ३२ ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।
रोपणश्च त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ ३३ ॥

अन्त्यो व्रणघ्नः स्निग्धोऽत्र स्वाद्वम्लपटुसाधितैः ।
स्नेहैः संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ ३४ ॥

शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूष्णै रोपणः पुनः ।
कषायतिक्तकैस्तत्र स्नेहक्षीरमधूदकम् ॥ ३५ ॥

शुक्तं मद्यं रसं मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम् ।
कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथ शीतं वा तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ३७ ॥

क्षारक्षतोपदाहादौ सर्पिर्धार्यं पयोऽथवा ।
वैशद्यार्थं रोपणार्थं तृष्णाशान्त्यै हितं मधु ॥ ३८ ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ।
तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ॥ ३९ ॥

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ।
आसञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोऽन्यथा ॥ ४० ॥

कफपूर्णास्यता यावत् *स्रवद्घ्राणाक्षिताथवा ।
मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः
प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः ।
हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च
साध्या विशेषात् कवळग्रहेण ॥ ४१ ॥
सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्चयोतनं हितम् ।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिबर्हणम् ॥ ४२ ॥
उष्णं वातकफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।
उन्मीलितेऽक्षिण पिचुना ह्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ४३ ॥
दश द्वादश वा बिन्दून् कनीने रक्तजे पुनः ।
शतवारं पाणितलप्रमितेनापि सेचयेत् ॥ ४४ ॥
स्तन्यक्वाथादिना शुक्तौ गृहीतेन मुहुर्मुहुः ।
अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम् ॥ ४५ ॥
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ।
नेत्रनासास्यगान् दोषान् निर्हरेन्नयनौषधम् ॥ ४६ ॥
कफे वाते कोष्णवारिप्लुतैश्चेलैः प्रमार्जयेत् ।
अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ॥ ४७ ॥
लेखनं रोपणं दृष्टेः प्रसादनमिति त्रिधा ।
कल्पयेल्लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः ॥ ४८ ॥
रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्वादुशीतैः प्रसादनम् ।
पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ॥ ४९ ॥
पिण्डस्य तीक्ष्णद्रव्यस्य मृदुद्रव्यकृतस्य च ।
हरेणुमात्रं द्विगुणं प्रमाणं भवति क्रमात् ॥ ५० ॥

*धार्यो वा नासिकास्रवादिति पाठभेदः ।

रसक्रियायामप्याहुर्बिल्बफलमात्रकम् ।
शलाकां द्विगुणां तीक्ष्णे चूर्णे च त्रिगुणां मृदौ ॥ ५१ ॥
दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुळानना ।
प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काळलोहजा ॥ ५२ ॥
अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ।
अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ॥ ५३ ॥
उपघातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ।
तेजोऽतिसङ्गान्नयनं मध्याह्ने चेद्विपीदति ॥ ५४ ॥
प्रातः सायं च बलवत्तस्मान्नेत्रेऽञ्जयेत्तदा ।
तीक्ष्णाञ्जनं तूष्णकाले निशायामेव शस्यते ॥ ५५ ॥
तीक्ष्णाञ्जनप्रतप्तेऽक्षिण सौम्यं प्रत्यञ्जनं हितम् ।
दत्तेऽनुन्मीलयन् दृष्टी चालयेद्वर्त्मनी पुनः ॥ ५६ ॥
अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षाळयेत्सुखम् ॥ ५७ ॥
नाञ्जयेद्दुःखितं शुद्धमाशितं कृतजागरम् ।
प्रतान्ताक्षं शिरःस्नातं पीतधूमं सुरातुरम् ॥ ५८ ॥
नयने तर्पणं योज्यं वातपित्तोत्तरे गदे ।
कृछ्रोन्मीलसिराहर्षसिरोत्पाततमोर्जुने ॥ ५९ ॥
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्ययशुक्रके ।
शुद्धेऽङ्गे शिरसि प्रातः सायं वोत्तानशायिनः ॥ ६० ॥
यवमाषमयीं पाळीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम् ।
द्व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत् ॥ ६१ ॥
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम् ।
नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम् ॥ ६२ ॥

आपक्ष्माग्राद्थोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ।
मात्रां विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासिते ॥ ६३ ॥

द्वष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ।
शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थेऽनिले दश ॥ ६४ ॥

पित्ते षट् स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत् ।
कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगाळयेत् ॥ ६५ ॥

पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ।
इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ॥ ६६ ॥

स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत् ।
तत्तद्रोगशमः स्वास्थ्यं तृप्तेऽतृप्ते विपर्ययः ॥ ६७ ॥

पुटपाको दृग्बलाय तर्पणानन्तरं हितः ।
स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनः पुनः ॥ ६८ ॥

दृग्दौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।
स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैः प्रकल्पयेत् ॥ ६९ ॥

लेखनं शंखफेनायस्ताम्रसैन्धवमस्तुना ।
मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ॥ ७० ॥

ऊरुपूगवटाम्भोजपत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् ।
वेष्टयित्वा भेषजानां पलं पिण्डीकृतं पुनः ॥ ७१ ॥

मृदा प्रलिप्य निश्छिद्रं धवधन्वनगोमयैः ।
पक्त्वेन्धनैरथाग्न्याभे हृत्वा निष्पीड्य तद्रसम् ॥ ७२ ॥

नेत्रे तर्पणवद्दद्याच्छतं द्वे त्रीणि धारयेन् ।
लेखनस्नेहनान्त्येषु कोष्णौ पूर्वौ हिमोऽपरः ॥ ७३ ॥

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र तु तृप्तिवत् ।
तर्पणं पुटपाकं वा नस्यानर्हे न योजयेत् ॥ ७४ ॥

यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग्भवेत् ।

सर्वात्मना नेत्रहिताय यत्नं
कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः ।
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च
तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ ७५ ॥

इति हृदयप्रिये नस्यादिकल्पो नाम
द्वादशोऽध्यायः ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

रक्तमोक्षकल्पः ।

॥ अथातो रक्तमोक्षकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम् ।
पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

रक्तं शुद्धं वदेत्तत्तु दूष्यते श्लेष्मपित्तळैः ।
दुष्टं स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्सिराम् ॥ २ ॥

न तूनषोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजाम् ।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ३ ॥

गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तासृक्छ्वासकासिनाम् ।
अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम् ॥ ४ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।
नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ् नाप्यनुत्थिताम् ॥ ५ ॥

विकारासन्नदेशेषु प्रायेण व्यधयेत्सिराम् ।
ललाटश्रवणाद्येषु यत्नान्मर्माश्रयां त्यजेत् ॥ ६ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्थामुन्मादेऽपस्मृतौ पुनः ।
हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ ७ ॥

इन्द्रवस्तेरधोऽपच्यां द्व्यङ्गुले चतुरङ्गुले ।
ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यर्तौ तथा क्रोष्टुकशीर्षके ॥ ८ ॥

विशेषेण सिरां विध्येदूरुगां गळगण्डके ।
तृतीयकेंऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ ९ ॥

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यङ्गुले स्थिताम् ।
अथ स्निग्धः कृतशुभः सज्जोपकरणो बली ॥ १० ॥

अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः ।
मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकोर्परः ॥ ११ ॥

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ।
दन्तप्रपीडनोच्छ्वासगण्डाध्मानानि चाचरेत् ॥ १२ ॥

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ।
कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम् ॥ १३ ॥

एषोऽन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ।
ततो मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ॥ १४ ॥

ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाद्वाङ्गुष्ठपीडने ।
कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ॥ १५ ॥

फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ।
ताडयन् पीडयेत्त्वेनां विध्येद् व्रीहिमुखेन तु ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ।
अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम् ॥ १७ ॥

यन्त्रयेत् स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिराव्यधे ।
पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ॥ १८ ॥

कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्बद्धोर्ध्वपट्टके ।
विध्येद्धस्तसिरां बाहावनाकुञ्चितकोर्परे ॥ १९ ॥

बध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगर्भिणीम् ।
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले ॥ २० ॥

विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम् ।
प्रहृष्टे मेहने जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ॥ २१ ॥

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते ।
गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि ॥ २२ ॥

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत्ततः ।
बध्वा विध्येत् सिरामित्थमनुक्ताङ्गेषु चाचरेत् ॥ २३ ॥

मांसळे व्रीहिनिम्नं स्यात् क्षतमङ्गेऽर्द्धमस्थिगे ।
सम्यग्विद्धे स्रवेद्धारा यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत् ॥ २४ ॥

भीमूर्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातितृप्तयः ।
क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्यास्रुतिहेतवः ॥ २५ ॥

दुर्विद्धेऽल्पं स्रवेत् कृच्छ्राधार्यं स्यादतिवेधने ।
असम्यगस्रे स्रवति वेल्लव्योषनिशान्तैः ॥ २६ ॥

सागारधूमलवणतैलैर्दिह्यात् सिरामुखम् ।
सम्यक् प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ २७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पीतिका ।
सम्यक् स्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ २८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजेत व्यजनैः पुनः ।
स्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्र्यहेऽपि वा ॥ २९ ॥
वाताच्छ्यावारुणं रूक्षं वेगस्राव्यच्छफेनिलम् ।
पित्तात्पीतासितं विस्रमस्कन्द्युष्णं सचन्द्रकम् ॥ ३० ॥
कफात्स्निग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत् पिच्छिलं घनम् ।
संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥ ३१ ॥
अशुद्धं बलिनोऽप्यस्रं न प्रस्थात् स्रावयेत् परम् ।
अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वा चलामयाः ॥ ३२ ॥
तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानादि भेषजम् ।
स्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना ॥ ३३ ॥
प्रक्षाल्य तैलप्लोतान्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।
अशुद्धं स्रावयेत् भूयः सायमह्न्यपरेऽपि वा ॥ ३४ ॥
स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।
दुष्टं प्रसादयेच्छिष्टं रक्तपित्तीर्यवहिमैः ॥ ३५ ॥
रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत् क्रियाम् ।
लोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः ॥ ३६ ॥
मृत्कपालाञ्जनक्षौमभस्मक्षीरित्वगङ्कुरैः ।
विचूर्णयेद्व्रणमुखं पद्मकादि हिमं पिबेत् । ॥ ३७ ॥
तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात्तस्मादनन्तरम् ।
सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ३८ ॥
ततो जाङ्गलपानं नात्युष्णं नातिशीतलम् ।
दीपनीयं च वह्निर्हि परं रक्ष्यः स्रुतासृजः ॥ ३९ ॥
जलौकसस्तु सुखिनं रक्तस्रावाय योजयेत् ।
शुद्धाम्बुजातास्तन्वङ्ग्यो वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः ॥ ४० ॥

निर्विषाः शैवलश्यावाः किञ्चित्पीतोदराश्च याः ।
अन्यथा सविषास्ताभ्यस्ताभिः कण्डूभ्रमादयः ॥ ४१ ॥
अथैतरा निशाकल्कसंयुक्तेऽम्भसि संप्लुताः ।
अवन्तिसोमे तक्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४२ ॥
लगयेद्घृतमृत्स्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः ।
पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाः छादयेदार्द्रवाससा ॥ ४३ ॥
संप्राप्ताद्दुष्टशुद्धास्राज्जलूका दुष्टशोणितम् ।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ॥ ४४ ॥
दंशस्य तोदे कण्डूवां वा मोक्षयेल्लवणादिभिः ।
अन्यथा सा स्वयं मुञ्चेत्त्वाल्पयन्नथ शोणितम् ॥ ४५ ॥
अशुद्धं स्रावयेद्दंशाद्धरिद्रागुडमाक्षिकैः ।
शतधौताज्यपिचवस्ते लेपाश्च शीतलाः ॥ ४६ ॥
दुष्टरक्तापगमनात् सद्यो रागरुजां शमः ।
गात्रं बध्वोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वाससा ॥ ४७ ॥
स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।
अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः । ॥ ४८ ॥
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।
प्रच्छानं पिण्डिते रक्ते त्वगगाढे जलौकसः ॥ ४९ ॥
त्वक्स्थेऽलाबुघटीशृङ्गं व्यापके तु सिराव्यधः ।
वातादिधाम वा शृङ्गजलौकालाबुभिः क्रमात् ॥ ५० ॥
स्रुतास्रजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।
सतोदकण्डुर्यः शोफः सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५१ ॥

इति हृदयप्रिये रक्तमोक्षकल्पो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

क्षाराग्निकल्पः ।

॥ अथातः क्षाराग्निकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥
चूषयन्निव संरूढं रोगमुन्मूलयेच्चवान् ।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २ ॥
स पेयोऽर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।
लेप्यो व्यङ्गमशश्वित्रबाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥
भगन्दरापचीग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।
न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्तरक्ते चले बले ॥ ४ ॥
ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।
तिमिरे कृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥
भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु ।
अजीर्णेऽन्ने शिशौ वृद्धे धमनीमर्मसन्धिषु ॥ ६ ॥
तरुणास्थिसिरास्नायुसीवनीगळनाभिषु ।
देशेऽल्पमांसे वृषणे मेढ्रे स्रोतोनखान्तरे ॥ ७ ॥
वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।
काळमुष्ककशम्याककदळीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान् ।
इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥
काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाग्नितिल्वकान् ।
सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥
कोशातकीश्चतस्रश्च शूकं नाळं यवस्य च ।
निवाते निचयीकृत्य पृथक्तानि शिलातले ॥ ११ ॥
प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।
ततस्तिलानां कुतळैर्दग्ध्वाग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥
कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।
मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥
गाळयेदर्धभारेण महता वाससा ततः ।
यावत्तं पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥
गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेल्लौह्यां विघट्टयन् ।
पच्यमाने ततस्तास्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥
शुक्तिं क्षीरवकं शङ्खनाभिं चायसभाजने ।
कृत्वाग्निवर्णं बहुशः क्षाराच्छे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥
निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।
श्लक्ष्णं शकृद्दशिखिगृध्रकङ्ककपोतजन् ॥ १७ ॥
चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च ।
परितः सुतराश्चातो दर्व्या तदवघट्टयेत् ॥ १८ ॥
सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्बुदैर्लेहवत् घनः ।
अवतार्य तदाशीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥
स्थाप्योयम्मध्यमक्षारो न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।
निर्वाप्यावनयेत् तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

तथा लाङ्गलिकादन्तीचित्रकातिविषावचाः ।
स्वर्चिकाकनकक्षीरीहिङ्गुपूतीकपल्लवाः ॥ २१ ॥
तालपत्री बिडं चेति सप्तरात्रात् परं तु सः ।
योज्यस्तीक्ष्णोऽनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु ॥ २२ ॥
मध्येष्वेष्वेव मध्योऽन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु ।
बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत् ॥ २३ ॥
नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः ।
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक् ॥ २४ ॥
रोगानुरूपं क्षारं तु दद्याद्वैद्यः शलाकया ।
ततताभवगाढत्वं व्याधेरालोच्य कल्पयेत् ॥ २५ ॥
लेपे तनुत्वं घनतां तततां चामयस्य तु ।
स्थानान्यूनम्मृदुं दद्यादर्धभागे तु मध्यमम् ॥ २६ ॥
तीक्ष्णं मध्यत्रिभागे च तालपत्रघनो घने ।
घ्राणार्बुदादौ सुतनुर्मात्रा धार्या शतं दलम् ॥ २७ ॥
क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्याऽवगम्य च ।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत् पयोमस्तुकाञ्जिकैः ॥ २८ ॥
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
अभिष्यन्दीनि योज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ २९ ॥
यदि च स्थिरमूलत्वान् क्षारदग्धं न शीर्यते ।
धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३० ॥
तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।
पक्वजम्ब्वासितं सन्नं सम्यग्दग्धे विपर्यये ॥ ३१ ॥
ताम्रतातोदकण्ड्वाढ्यं दुर्दग्धं तत् पुनर्दहेत् ।
अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्छादाहज्वरादयः ॥ ३२ ॥

गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।
पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शतनाद् ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।
भवेच्च विषयाज्ञानं तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३४ ॥
विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।
वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३५ ॥
अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३६ ॥
अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसंभवात् ।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ३७ ॥
त्वचि मांससिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु स योज्यते ।
मशाङ्गग्लानिमूर्धार्तिचर्मकीलतिलादिषु ॥ ३८ ॥
त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।
अर्शोभगन्दरग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ॥ ३९ ॥
मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्ठगुडादिभिः ।
श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्स्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु ॥ ४० ॥
सिरादिदाहस्तैरेव न दहेत् क्षारवारितान् ।
अन्तश्शल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४१ ॥
सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।
तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४२ ॥
पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।
प्रमाददग्धवत् सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४३ ॥
चतुर्धा तत्र तुत्थेन सह तुत्थस्य लक्षणम् ।
त्वग्विवर्णोष्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४४ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धमतिदाहतः ।
मांसलम्बनसंकोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४५ ॥
सिरादिनाशस्तृण्मूर्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।
तुत्थस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ॥ ४६ ॥
स्त्यानेऽस्रे वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।
दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ४७ ॥
सम्यग्दग्धे तुकाक्षीरिप्लक्षगैरिकचन्दनैः ।
लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिवत्क्रिया ॥ ४८ ॥
अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत् ।
स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ४९ ॥

वाक्यान्तरैर्बहुविधैरपि कर्मभिर्ये
साध्या भवन्ति न गुदाङ्कुरदुर्व्रणाद्याः ।
रोगास्तु ते द्रुततरं द्रुतमूलबन्धाः
क्षाराग्निकर्मभिदयैव भवन्ति साध्याः ॥ ५० ॥

दोषं दूष्यं बलं कालं देशाग्निप्रकृतीर्वयः ।
सत्त्वं सात्म्यमवस्थाश्च वीक्ष्य कुर्याच्चिकित्सितम् ॥ ५१ ॥
स्नेहं स्वेदं वमिं रेकं वस्तिं काथादिकांश्च वा ।
नस्यादिकमसृङ्मोक्षं क्षारं चाग्निं सुखप्रदम् ॥ ५२ ॥

इति हृदयप्रिये क्षाराग्निकल्पो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

यन्त्रशस्त्रादिकल्पः ।

॥ अथातो यन्त्रशस्त्रादिकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

वस्तिक्षाराग्निकर्मादौ स्याद्यन्त्रं क्षिप्रसाधनम् ।
अनेकरूपकार्यत्वाद्यन्त्राणि विविधानि च ॥ १ ॥
वस्तिनेत्रं तु हेमादिधातुदार्वस्थिवेणुजम् ।
गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जुगुलिकामुखम् ॥ २ ॥
ऊनेऽब्दे पञ्चपूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ।
सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ॥ ३ ॥
द्वादशैव परं विंशाद्वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ।
वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ॥ ४ ॥
स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया ।
पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धार्धप्रवर्धितम् ॥ ५ ॥
त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत् ।
मुद्गं माषं कलायं तत् क्लिन्नं कर्कन्धुकं क्रमात् ॥ ६ ॥
मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ।
वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्वं द्व्यङ्गुलान्तरम् ॥ ७ ॥
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्तत्र च योजयेत् ।
अजाविमहिषादीनां वस्तिमन्याङ्गचर्म वा ॥ ८ ॥

तनुं सुदृढमच्छिद्रं सूत्रबद्धं सुखक्रियम् ।
तथैवोत्तरवस्तौ च नराणां द्वादशाङ्गुलम् ॥ ९ ॥
रोग्यङ्गुलप्रमाणेन कुन्दवृन्तोपमं दृढम् ।
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं मूलमध्यस्थकर्णिकम् ॥ १० ॥
मृदुबस्तिसुबद्धं च तद्वत् स्त्रीणां दशांगुलम् ।
कुर्यान्मुद्गप्रवेशाग्रं मूले तद् द्विगुणं मतम् ॥ ११ ॥
अपत्यमार्गे योन्यं स्यादन्त्राग्रं चतुरङ्गुलम् ।
द्व्यङ्गुलं मूत्रसरणौ बालानां त्वेकमङ्गुलम् ॥ १२ ॥
बस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोणं कारयेदृजुम् ।
मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ॥ १३ ॥
तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ।
अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ॥ १४ ॥
नस्ये तु द्विमुखा नाळी कळायास्या षडङ्गुला ।
हेमादिधातुभिः कार्या नाळी मूत्रप्रवर्तिनी ॥ १५ ॥
षोडशांगुलदीर्घा सा वक्राग्रे चतुरङ्गुला ।
मुद्गवृत्ता दलच्छिद्रा शलाकाक्रान्तमूलका ॥ १६ ॥
अग्रपार्श्वे सूक्ष्मरन्ध्रा पुंसां स्त्रीणां तु दैर्घ्यतः ।
अष्टांगुला धनुर्वक्रा स्थौल्येन द्विगुणा तथा ॥ १७ ॥
दशांगुलार्धनाहा च श्रोकच्छिद्रा तया गळे ।
पोस्थकीशुण्डिकादीनां दर्शनं कर्म चेष्यते ॥ १८ ॥
अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ।
नाहे पञ्चांगुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम् ॥ १९ ॥
द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ।
मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलच्छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतम् ॥ २० ॥

अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं च तदूर्ध्वतः ।
शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडने ॥ २१ ॥
सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ।
घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाळ्यङ्गुलद्वया ॥ २२ ॥
प्रदेशिनीपरीणाहा स्यात् भगन्दरयन्त्रवत् ।
अङ्गुलीत्राणकं दान्तं वार्क्षं वा चतुरङ्गुलम् ॥ २३ ॥
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम् ।
योनिव्रणेक्षणं तद्वद्विमुखं षोडशांगुलम् ॥ २४ ॥
मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमम्भोजमुकुळाननम् ।
चतुश्शलाकमक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे ॥ २५ ॥
यन्त्रे नाळीव्रणाभ्यङ्गक्षाळनाय षडङ्गुले ।
बस्तियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ॥ २६ ॥
अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ।
द्विद्वारा नळिका पिच्छनळिका वा दकोदरे ॥ २७ ॥
त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशांगुलम् ।
अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति ॥ २८ ॥
स्याद्द्वादशांगुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशांगुलः ।
चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तःश्लेष्मरक्तहृत् ॥ २९ ॥
तद्वद्घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।
शलाका विविधाकाराः स्युः प्रयोगसुखावहाः ॥ ३० ॥
एषणे वृत्तवदना दीर्घेणाष्टांगुला पुनः ।
स्यान्मसूरदलास्या च शोधनाय नवांगुला ॥ ३१ ॥
शङ्कवः षडुभौ तेषां षोडशद्वादशांगुलौ ।
व्यूहनेऽहिफणावक्त्रौ द्वौ द्वादशदशांगुलौ ॥ ३२ ॥

नतोऽग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ॥
अष्टादशांगुलस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः ॥ ३३ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ।
कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं स्रुवाननम् ॥ ३४ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः स्युः प्रमार्जने ।
अञ्जनार्थं तथान्याश्च क्षाराग्न्यादौ नताननाः ॥ ३५ ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोऽर्बुददाहकृत् ।
द्विमुखी छिन्ननाशे तु ताम्री कुरवकानना ॥ ३६ ॥

सदंशो मूलबद्धः स्याद्द्विदलो विवृताननः ।
षडङ्गुलो निर्हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ३७ ॥

विद्यात्स्वस्तिकयन्त्राणि कङ्काद्यास्यसमानि च ।
कौटिल्यार्जवदैर्घ्यादावेषां साध्यं नियामकम् ॥ ३८ ॥

दशांगुलः प्रदंशः स्यान्नतेषद्विवृताननः ।
संवृतास्योऽपरस्ताभ्यां दन्तान् शल्यानि चाहरेत् ॥ ३९ ॥

मुचुटी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा ।
गम्भीरव्रणमांसादि च्छिन्नशिष्टार्म चैतया ॥ ४० ॥

रुचकाग्रं गर्भहृतौ द्विगुणद्वादशांगुलम् ।
दशांगुलं परं कीलान् वक्रं वृश्चिकशृङ्गवत् ॥ ४१ ॥

अनुयन्त्राण्यश्मरज्जुहस्तपादनखादि च ।
शस्त्राणि रोमवाहीनि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥ ४२ ॥

स्वोन्मानाष्टांशकफलान्यभिधानाकृतीनि च ।
षडङ्गुलानि प्रायेण दैर्घ्यात्तीक्ष्णोद्भवानि च ॥ ४३ ॥

मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति ।
लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ४४ ॥

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे निम्ने प्रग्रनताग्रकम् ॥ ४५ ॥

उत्पलाध्यर्धधाराख्ये दीर्घहृस्वानने तथा ।
सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेऽर्धांगुलं फले ॥ ४६ ॥

फलेऽध्यर्धांगुलं योज्यं स्यात्सिरोदरयोर्व्यधे ।
व्रीहिवक्त्रं कुठार्यर्धांगुलगोदशनाननम् ॥ ४७ ॥

तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्थां स्थितां सिराम् ।
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धांगुलायतम् ॥ ४८ ॥

योगतो वृद्धिपत्रेण समम्ङ्गुलिशस्त्रकम् ।
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पितमुद्रिकम् ॥ ४९ ॥

सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगोच्छेदनभेदने ।
ग्रहणे शुण्डिकार्मादेर्बडिशस्तु नताननः ॥ ५० ॥

छेदेऽस्थ्नां खरपत्रं तु सूक्ष्मदन्तं दशांगुलम् ।
तत्केषु च यथायोग्यं कुर्यात्सैसरु बन्धनम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी च नवांगुला ।
वक्रर्जुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवांगुलम् ॥ ५२ ॥

सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छानलेखने ।
एकधारं चतुष्कोणं प्रवृद्धाकृति चैकतः ॥ ५३ ॥

दन्तशोधनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्कराः ।
सूची त्रिकोणा सुच्छिद्रा मांसलाङ्गेषु सीवने ॥ ५४ ॥

धनुर्वक्रा पुनस्त्वन्या पक्वामाशयमर्मसु ।
ऋजुवृत्तात्मिकान्यत्र त्र्यश्रा त्र्यङ्गुलायता ॥ ५५ ॥

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थसूच्यष्टकविनिर्मितः ।
स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातनकुट्टने ॥ ५६ ॥

अर्शोगुल्ममुखोद्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः स्मृतः ।
पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणान्तेन हरेदसृक् ॥ ५७ ॥
आरार्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तदूर्ध्वतः ।
चतुरश्रा तया विध्येच्छोफं पक्वामसंशये ॥ ५८ ॥
सदा द्विशाणि गृह्णीयाद्यन्त्रशस्त्राणि कर्मवित् ।
अनुयन्त्राणि च नखक्षाराग्न्यादीनि चिन्तयेत् ॥ ५९ ॥
उक्तं पूर्वोक्तरीत्यैवमन्यान्यपि यथोचितम् ।
कुर्यादुपेये नियमो नोपायानामिहास्ति यत् ॥ ६० ॥
अतः परं शस्त्रकर्म पक्वे शोफे प्रवक्ष्यते ।
शोफोऽल्परुक् सवर्णश्च सामो रक्ष्यः स पाकतः ॥ ६१ ॥
सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशोधनादिभिः ।
पच्यमानो विवर्णस्तु रागतोदज्वरान्वितः ॥ ६२ ॥
दाहोषाम्लूयनातृष्णानिद्राहान्यरुचिप्रदः ।
पक्वेऽल्पा वेदना कण्डूः पाण्डुता वलिसंभवः ॥ ६३ ॥
नामोऽन्तेषून्नतिर्मध्ये स्पृष्टे पूयप्रसर्पणम् ।
शूलं नर्तेऽनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६४ ॥
रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।
अतिपक्वे रोमभङ्गः श्यावता मृदुता त्वचि ॥ ६५ ॥
कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ।
पक्वलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ॥ ६६ ॥
त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत् ।
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ॥ ६७ ॥
बलिनः पाटयेदाशु मर्मसन्ध्यादि वर्जयन् ।
आमच्छेदे सिराव्यापदसृक्स्राववेदनाः ॥ ६८ ॥

अतिपक्वो दहेच्छोफः सिरास्नाय्वसृगामिषम् ।
तस्मादामं न हि छिन्द्यात् पक्वं नैव त्यजेद् बुधः ॥ ६९ ॥
प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ।
मद्यपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णमज्ञापकं रुजाम् ॥ ७० ॥
अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।
अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम् ॥ ७१ ॥
संमुखो यन्त्रयित्वा तु न्यस्तमर्माणि वर्जयन् ।
अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ ७२ ॥
सकृदेवाहरेत्तच्च पाके तु सुमहत्यपि ।
पाटने द्व्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरम् ॥ ७३ ॥
एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।
अङ्गुलीवालनालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ ७४ ॥
यतोगतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ ॥ ७५ ॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।
शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू ॥ ॥ ७६ ॥
असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।
तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि ॥ ७७ ॥
कुक्षिकक्षाक्षिकूटोष्ठकपोलगलवङ्क्षणे ।
अन्यत्र च्छेदनात्तिर्यक्सिरास्नायुविपाटनम् ॥ ७८ ॥
शस्त्रेऽवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम् ।
आश्वास्य परितोऽङ्गुल्या प्रतिपीड्य व्रणं ततः ॥ ७९ ॥
क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाम्भोऽपनीय च ।
गुग्गुल्वगरुसिद्धार्थहिंगुसर्जरसान्वितैः ॥ ८० ॥

धूपयेत् पट्टषड्ग्रन्थानिम्बपत्रैर्घृताप्लुतैः ।
तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च ॥ ८१ ॥

दिग्धां वर्तिं ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च ताम् ।
घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवलिकां ततः ॥ ८२ ॥

निधाय युक्त्या बध्नीयात् पट्टेन सुसमाहितः ।
प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये कर्म नाचरेत् ॥ ८३ ॥

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद् व्रणे कर्म च पूर्ववत् ।
सपूतिमांसे सोत्सङ्गे सगतौ पूयपूरिते ॥ ८४ ॥

व्रणे विकेशिकान्तस्था शोधयेच्छीघ्रशोधिनी ।
ततः स्नेहविधानोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ॥ ८५ ॥

क्षीरेक्षुविकृतीरम्लपटुकट्वासवं त्यजेत् ।
स्त्रीदर्शनादिना शुक्रं चलितं सङ्गदोषदम् ॥ ८६ ॥

व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥ ८७ ॥

यवषाष्टिकगोधूमतुवरीचणमुद्गकम् ।
बालमूलकवार्ताकजीवन्तीसुनिषण्डकम् ॥ ८८ ॥

कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम् ।
सैन्धवं डाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम् ॥ ८९ ॥

अशीतं जीर्णशाल्यन्नं विहितं पथ्यभोजने ।
सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान् ॥ ९० ॥

प्रलम्बिमांसं विच्छिन्नं चलास्थ्यादि निवेश्य च ।
स्थिते रक्ते गुणैः सुष्ठु रोमादीन्यपनीय च ॥ ९१ ॥

सान्त्वयित्वातुरं दिग्धे व्रणे मधुघृतद्रुतैः ।
अञ्जनक्षौमजमषीफलिनीलोध्रयष्टिभिः ॥ ९२ ॥

व्रणं निश्शोणितोष्ठं तु लिखित्वा जातशोणितम् ।
सीव्येद्रक्तं हि सन्धानं विद्धि बन्धादि पूर्ववत् ॥ ९४ ॥

यथाङ्गं सुनिविष्टं स्यात्तथा बन्धं प्रकल्पयेत् ।
बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिक्कक्ष्यावङ्क्षणमूर्धसु ॥ ९५ ॥

मुखोरःपार्श्वजठरमेढ्रमुष्कादिके समम् ।
श्लथं नेत्रे सन्धिषु च न दृढं कफवातजे ॥ ९६ ॥

बन्धः शीते वसन्ते च मोक्षणीयस्त्र्यहात्त्र्यहात् ।
सायंप्रातस्ततो मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते ॥ ९७ ॥

व्रणक्रियां समालोच्य चिकित्सेच्च यथायथम् ।

इति हृदयप्रिये यन्त्रशस्त्रादिकल्पो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥

षोडशोऽध्यायः ।

द्रवपरिमाणकल्पः ।

॥ अथातो द्रवपरिमाणकल्पं व्याख्यास्यामः ॥

इतः परं चौषधस्य कल्पनात्र निगद्यते ।
धन्वसाधारणे देशे कुशादिसहिते शुचौ ॥ १ ॥

प्रदक्षिणजले चान्यविरुद्धद्रुमवर्जिते ।
त्यक्ते श्मशानवल्मीकश्वभ्राद्यैः शुभमृत्तिके ॥ २ ॥

संजातमौषधं ग्राह्यं युक्तं वर्णरसादिभिः ।
मूलं जन्तुभवाद्युक्ततुर्दिशां दिशमाश्रितम् ॥ ३ ॥
अथ कल्याणचरितः श्राद्धः शुचिरुपोषितः ।
गृह्णीयादौषधं सुखं स्थितं काले तु कल्पयेत् ॥ ॥ ४ ॥
सक्षीरं तदसंपत्तावनतिक्रान्तवत्सरम् ।
ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः ॥ ५ ॥
पयो वाष्कयणं ग्राह्यं विण्मूत्रादि च नीरुजाम् ।
स्वरसः कल्कितः क्वाथः शीतो रात्रिंदिवस्थितः ॥ ६ ॥
सद्योऽभिषुतपूतत्वात् फाण्टश्चेत्यत्र पञ्चधा ।
कषायस्त्वपटुद्रव्यैः पूर्वं पूर्वं बलाधिकाः ॥ ७ ॥
मात्राया न व्यवस्थास्ति व्याधिं कोष्ठं बलं वयः ।
आलोच्य देशकालौ च युञ्ज्यात्तन्मानकल्पने ॥ ८ ॥
मध्यं तु मानं निर्दिष्टं स्वरसस्य चतुष्पलम् ।
पेयस्य कर्षमालोड्यं द्रवद्रव्यपलत्रये ॥ ९ ॥
क्वाथं द्रव्यपले कुर्यात् प्रस्थार्धं पादशेषितम् ।
शीतं पले पलैः षड्भिश्चतुर्भिश्च परं द्रवैः ॥ १० ॥
उपरिक्षेपणे दद्यात् कर्षार्धं द्रवचूर्णयोः ।
तत्पादांशं क्षारपटुगुग्गुल्वश्मोद्भवादिकम् ॥ ११ ॥
स्नेहपाके त्वमानोक्तौ क्वाथः प्रोक्तश्चतुर्गुणः ।
स्नेहे सिध्यति शुद्धाम्बुनिष्क्वाथस्वरसैः क्रमात् ॥ १२ ॥
कल्कस्य योजयेदंशं चतुर्थं षष्ठमष्टकम् ।
एकद्वित्रिदिनैः पाकः क्षीरे तक्रे रसे क्रमात् ॥ १३ ॥
क्वाथे पञ्चदिनैः प्रोक्तः काञ्चिके तक्रवत् पुनः ।
क्वाथः पञ्चदिनैर्मूले सारे स्यात्सर्वपर्दिनैः ॥ १४ ॥

प्रायेण मूलं संग्राह्यं निम्बादीनां पुनस्त्वचः ।
सारो ग्राह्योऽसनादीनां वीर्याधिक्यानुरोधतः ॥ १५ ॥
छिन्नोद्भवामहापञ्चमूलाद्या निखिलाः स्मृताः ।
पाकस्तु त्रिविधो मन्दश्चिक्कणः खरचिक्कणः ॥ १६ ॥
मन्दः कल्कसमे किट्टे चिक्कणो मदनोपमे ।
किञ्चित् सीदति कृष्णे च वर्तमाने च पश्चिमः ॥ १७ ॥
स्नेहस्य तन्तुमत्त्वाप्सु मज्जनं सरणं न च ।
वर्णादिसंपच्च यदा तदा द्रागवतारयेत् ॥ १८ ॥
मृदुर्नस्ये खरोऽभ्यङ्गे पाने बस्तौ च चिक्कणः ।
उन्मानं परिमाणं च प्रकृतत्वादिहोच्यते ॥ १९ ॥
सर्षपा द्वादश व्रीहिः ते द्वादश पणं नव ।
शाणं निष्कं द्वादश स्युः द्वे शाणे वटकं स्मृतम् ॥ २० ॥
कर्षं शाणैश्चतुर्भिः स्याच्छुक्तिः कर्षद्वयं भवेत् ।
पलं कर्षैश्चतुर्भिः स्यात् प्रसृतं तु पलद्वयम् ॥ २१ ॥
तुला पलशतं प्रोक्ता भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
वटकस्य तु पर्यायो टङ्कणः कोलमित्यपि ॥ २२ ॥
कर्षस्याख्यं पिचुः पाणितलं च कवलग्रहः ।
सुवर्णं पाणिमानं च बिडालपदकं तु के ॥ २३ ॥
शुक्तेरष्टमिका प्रोक्ता पलस्यार्धं चतुर्थिका ।
मुष्टिः प्रकुञ्चो बिल्वं च प्रसृतस्याञ्जलिस्तथा ॥ २४ ॥
षट्त्रिंशद्बिन्दुभिः शाणं स्यात्प्रस्थकुडवद्रवात् ।
द्रवे शाणं पाणितलं मुष्टिं च कुडवं क्रमात् ॥ २५ ॥
प्रस्थं तथाढकं द्रोणं वहं विद्याच्चतुर्गुणम् ।
आढकस्य तु पर्यायः कंसः पात्रं च भाजनम् ॥ २६ ॥

द्रोणस्य घटपर्याया: पर्याग्: स्युस्तथार्मण: ।
प्रसिद्धान्यत्र मानानि कथितानि स्वनामभिः ॥ २७ ॥

समाप्यते स्थानमिदं वैद्यकर्मप्रबोधकम् ।
आयुर्वेदोक्तसाराणां कल्पनात् कल्पसंज्ञितम् ॥ २८ ॥

नित्यं श्रीपरमेश्वरस्य भजता व्याघ्रालयाधीशितुः
पादाब्जं परमेश्वरेण शिवभूदेवान्वयोद्भूतिना ।
संक्षिप्ते हृदयप्रिये प्रकलितः खण्डोऽत्र कल्पाभिधो
मोदायास्तु गुणेतरौ विमृशतां मात्सर्यवर्जं सताम् ॥ २९ ॥

इति हृदयप्रिये द्रव्यादिकल्पो नाम
षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

दूतादिलक्षणम् ।

॥ अथातो दूतादिलक्षणं व्याख्यास्यामः ॥

अथातो वक्ष्यते स्थानं सनिदानं चिकित्सितम् ।
साध्यासाध्यविभागार्थमादौ दूतादिलक्षणम् ॥ १ ॥

पाषण्डाश्रमवर्णानां सवर्णाः कर्मसिद्धये ।
त एव विपरीताः स्युर्दूताः कर्मविपत्तये ॥ २ ॥

दीनं भीतमनिष्टोक्तिं रक्तमाल्यानुलेपनम् ।
दण्डिनं जटिलं मुण्डमाह्वयन्तं च दूरतः ॥ ३ ॥

शस्त्रिणं तैलपङ्काङ्कं काष्ठलोष्टादिमर्दिनम् ।
आर्द्रवस्त्रं च जानं याहूतमप्रियसूचकम् ॥ ४ ॥

अशस्तचिन्तावचने नग्ने च्छिन्दति भिन्दति ।
जुह्वाने पावकं पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ॥ ५ ॥

सुप्ते मुक्तकचेऽभ्यक्ते रुदत्यप्रयतेऽथवा ।
वैद्ये दूता मनुष्याणामागच्छन्ति मुमूर्षताम् ॥ ६ ॥

तथार्धरात्रे मध्याह्ने सन्ध्ययोः पर्ववासरे ।
षष्ठीचतुर्थीनवमीराहुकेतूदयादिषु ॥ ७ ॥

भरणीकृत्तिकाश्लेषापूर्वाद्रीपित्र्यनैरृते ।
दूतस्य स्पर्शनं नाभिनासाकेशनखद्विजे ॥ ८ ॥

गुह्यपृष्ठस्तनग्रीवाजठरेऽप्यशुभप्रदम् ।
दूताभावे निर्गमे च गृहप्राप्तौ च रोगिणः ॥ ९ ॥

निमित्तमशुभं पश्यन्नचिकित्सापरो भवेत् ।
रोदनं पतनं पूर्णपात्रादेः क्रूरनिस्वनः ॥ १० ॥

चित्रवस्त्रादिसङ्गो वा पूतिगन्धोद्गमः क्षुतिः ।
पथश्छेदोऽहिमार्जारगोधानकुलवानरैः ॥ ११ ॥

उदश्विचर्मलवणं तूलतैलायसेन्धनम् ।
मार्जनीशूर्पपरशुभस्मसर्षपकर्दमाः ॥ १२ ॥

विधवाकासरखरपाशदण्डतृणानि च ।
निर्गच्छतोऽभियातानि सूचयन्ति शुभेतरम् ॥ १३ ॥

दध्यक्षतेक्षुनिष्पावप्रियङ्गुमधुसर्पिषाम् ।
यावकाञ्जनभृङ्गारघण्टादीपसरोरुहाम् ॥ १४ ॥

दूर्वार्द्रमत्स्यमांसानां जालानां फलभक्ष्ययोः ।
रत्नेभपूर्णकुम्भानां कन्यायाः स्यन्दनस्य च ॥ १५ ॥

नरस्य वर्धमानानां देवतानां नृपस्य च ।
शुक्लानां सुमनोबालचामराम्बरवाजिनाम् ॥ १६ ॥
साधुशंखध्वजोष्णीषतोरणस्वस्तिकस्य च ।
भूमेः समुद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ॥ १७ ॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवाया स्त्रिया अपि ॥ १८ ॥
वर्द्धकधेनोरिष्टस्य मुकुरादेश्च दर्शनम ।
पथि वेश्मप्रवेशे च विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥ १९ ॥
दध्यक्षतादिकं यच्च पितृकर्मोपयौगिकम् ।
गृहप्रवेशे दृष्टं चेत् तद्भवेन्मृतिसूचकम् ॥ २० ॥
अतः परं तु विकृतिविज्ञानीयं निरूप्यते ।
पुष्पं फलस्य धूमोऽग्नेर्वर्षस्य जलदोदयः ॥ २१ ॥
यथा भविष्यतो लिङ्गं रिष्टं मृत्योस्तथा ध्रुवम् ।
अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ॥ २२ ॥
अरिष्टे रिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ।
रूपेन्द्रियस्वरच्छायाप्रतिच्छायाक्रियादिषु ॥ २३ ॥
अन्येष्वपि च भावेषु प्राकृतेष्वनिमित्ततः ।
विकृतिर्या समासेन रिष्टं तदिति लक्षयेत् ॥ २४ ॥
केशरोम निरभ्यङ्गं यस्याभ्यक्तमिवेक्ष्यते ।
यस्यात्यर्थं चले नेत्रे स्तब्धान्तर्गतनिर्गते ॥ २५ ॥
जिह्मविस्तृतसंक्षिप्ते संक्षिप्तविनतभ्रुणी ।
नासिकात्यर्थविवृता संवृता पिटकाचिता ॥ २६ ॥
उच्छूना स्फुटिता म्लाना यस्यौष्ठं यात्यधोऽधरः ।
ऊर्ध्वं द्वितीयः स्यातां वा पक्वजम्बूनिभावुभौ ॥ २७ ॥

दन्ताः सशर्कराः श्यावास्ताम्राः पुष्पितपङ्किताः ।
सहसैव पतेयुर्वा जिह्वा जिह्वा विसर्पिणी ॥ २८ ॥
शूना शुष्कागुरुश्यावा लिप्ता स्रप्ता सकण्टका ।
शिरः शिरोधरां वोढुं पृष्ठं वा भारमात्मनः ॥ २९ ॥
हनू वा पिण्डमास्यस्थं शक्नुवन्ति न यस्य च ।
यस्यानिमित्तमङ्गानि गुरूण्यतिलघूनि वा ॥ ३० ॥
विषदोषाद्विना यस्य खेभ्यो रक्तं प्रवर्तते ।
उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणावतिनिस्सृतौ ॥ ३१ ॥
अतोऽन्यथा वा यस्य स्यात्सर्वे ते कालचोदिताः ।
यस्यापूर्वाः सिरा रेखा बालेन्द्वाकृतयोऽपि वा ॥ ३२ ॥
ललाटे वस्तिशीर्षे वा षण्मासं तस्य जीवितम् ।
मूर्ध्नि भ्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका न वा ॥ ३३ ॥
मृत्युः स्वस्थस्य षड्रात्रात् त्रिरात्रादातुरस्य तु ।
जिह्वा श्यावा मुखं पूति सव्यमाक्षि निमज्जति ॥ ३४ ॥
खगा वा मूर्ध्नि लीयन्ते यस्य त परिवर्जयेत् ।
यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ॥ ३५ ॥
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ।
अकस्माद्युगपत् गात्रे वर्णौ प्राकृतवैकृतौ ॥ ३६ ॥
तथैवोपचयग्लानिरौक्ष्यस्नेहादि मृत्यवे ।
यस्य स्फुटेयुरंगुल्यो नाकृष्टा न स जीवति ॥ ३७ ॥
क्षवकासादिषु तथा यस्यापूर्वो ध्वनिर्भवेत् ।
ह्रस्वो दीर्घो भवेच्छ्वासः पूतिः सुरभिरेव वा ॥ ३८ ॥
आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धोऽतिमानुषः ।
मलवस्त्रव्रणादौ वा वर्षान्तं तस्य जीवितम् ॥ ३९ ॥

सततोष्मसु गात्रेषु शैत्यं यस्योपलक्ष्यते ।
शीतेषु भृशमौष्ण्यं वा स्वेदः स्तम्भोऽप्यहेतुकः ॥ ४० ॥

उरस्यूष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
भिन्नं पुरीषं तृष्णा च स प्रेताधिपगोचरः ॥ ४१ ॥

मूत्रं पुरीषं निष्ठ्यूतं शुक्रं चाप्सु निमज्जति ।
निष्ठ्यूतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥ ४२ ॥

अरुन्धतीं व्योमगंगां यो ध्रुवं च न पश्यति ।
पश्यत्यनेत्ररोगो वा चन्द्रं विकृतरूपिणम् ॥ ४३ ॥

दीपगन्धं न जानाति षण्मासं न स जीवति ।
असतो रूपशब्दादीन् यो जानाति सतो न च ॥ ४४ ॥

गन्धस्पर्शरसादीन् वा मन्यते यो विपर्ययात् ।
जानात्यतोन्द्रियं यश्च तेषां मरणमादिशेत ॥ ४५ ॥

आतपादर्शतोयादौ प्रतिच्छाया शरीरगा ।
छिन्ना व्यङ्गा च विकृता यस्य स्यात्स च मृत्यवे ॥ ४६ ॥

वर्णप्रभाश्रया छाया रूा विपर्येति यस्य वा ।
स्वरहानिरयुक्त्या वा विवक्षुर्यश्च मुह्यति ॥ ४७ ॥

अङ्गघातं च नो वेत्ति तेषां मरणमादिशेत् ।
निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ॥ ४८ ॥

हीयते बलतः शश्वद्योऽन्नमश्नन् हितं बहु ।
दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं निश्वस्य परिताम्यति ॥ ४९ ॥

ह्रस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ।
शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योऽञ्चयित्वा प्रपाणेकौ ॥ ५० ॥

यो ललाटोदितस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ।
उत्थाप्यमानः संमुह्येद्यो बली दुर्बलोऽपि वा ॥ ५१ ॥

उत्तान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च
शयनासनकुड्यादौ योऽसदेव जिघृक्षति ॥ ५२ ॥

अहास्यहासी संमुह्येन् फूत्कारांश्च करोति यः ।
बलिं बलिभुजो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ॥ ५३ ॥

भिषग्भेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।
वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥ ५४ ॥

भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्यागो बुद्धिर्बलमहेतुकम् ।
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ५५ ॥

नश्यत्यजानन् षडहात् केशोल्लुञ्छनवेदनाम् ।
अत्याहारोऽप्यनाहारो निर्निद्रो वातिनिद्रकः ॥ ५६ ॥

विकाराणां निवृत्तिर्वा सहसा संभवोऽपि वा ।
प्रेष्याः प्रतीपा यस्य स्युर्विनश्यन्ति च ते जवात् ॥ ५७ ॥

ज्वरो निहन्ति बलवान् क्षीणं शूनं हतानलम् ।
श्वासिनं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ॥ ५८ ॥

रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ।
रोमकूपोद्गतं पूति भूयतीसारशोफवत् ॥ ५९ ॥

यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यंसतापिनम् ।
छर्दिर्विट्पूयरक्ताढ्या महावेगा सचन्द्रका ॥ ६० ॥

तृष्णान्यरोगग्लपितं बहिर्जिह्वं विचेतनम् ।
मदात्ययोऽतिशोतार्तं क्षीणं तैलनिभाननम् ॥ ६१ ॥

अर्शांसि पाणिपान्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ।
हृत्पार्श्वासरुजाछर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ॥ ६२ ॥

अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ।
तैलमज्जावसारक्तैर्युक्तोऽनेकविधोऽन्नवान् ॥ ६३ ॥

पार्श्वास्थिशूलिनं क्षीणं सज्वरानाहतृड्वमिम् ।
अश्मरी शूनवृषणं बद्धमूत्रं रुजार्दितम् ॥ ६४ ॥

मेहस्तृड्दाहपिटकामांसकोथातिसारिणम् ।
पिटका मर्महृत्पृष्ठस्तनांसगुदमूर्धगा ॥ ६५ ॥

पर्वपादकरस्था वा मन्दोत्साहं प्रमेहिनम् ।
गुल्मः सिरावृतश्छर्दिहिध्माध्मानरुजाज्वरैः ॥ ६६ ॥

कासपीनसहृल्लासश्वासातीसारशोफवान् ।
विण्मूत्रसंग्रहश्वासशोफाहिध्माभ्रमज्वरैः ॥ ६७ ॥

मूर्छाछर्द्यतिसारैश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ।
शूनाक्षं कुटिलोपस्थं रेकेऽप्यानाहिनं मुहुः ॥ ६८ ॥

पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनखदर्शनः ।
तन्द्रादाहारुचिच्छर्दिमूर्छाध्मानातिसारवान् ॥ ६९ ॥

अनेकोपद्रवयुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ।
नार्रीं शोफो मुखाद्धन्ति कुक्षिगुह्यादुभावपि ॥ ७० ॥

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ॥ ७१ ॥

विसर्पः कासवैवर्ण्यज्वरमूर्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रमास्यशोषहृल्लासदेहदाहातिसारवान् ॥ ७२ ॥

कुष्ठं विशीर्यमाणाङ्गं रक्तनेत्रं हतस्वरम् ।
मन्दाग्निं जन्तुभिर्जुष्टं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ॥ ७३ ॥

वाताष्ठीलातिसंवृद्धा सतृष्णा हन्ति हृद्गता ।
वातव्याधौ तु नासाया जिह्मता वङ्क्षणेऽतिरुक् ॥ ७४ ॥

तथा वस्तिशिरोनाभिहृदये क्षीणदेहता ।
तृष्णा भिन्नपुरीषत्वं स्तिमितत्वाततताक्षते ॥ ७५ ॥

ज्वरश्च सन्धिविश्लेषो मुमूर्षोरुपजायते ।
मसूरिका प्रवाळाभा जाता नश्यन्ति वा चिरात् ॥ ७६ ॥

अन्तर्वक्रा मसूराभा किणाभा च मृतिप्रदा ।
रुजाविहीनं वातोत्थं पित्तजं दाहवर्जितम् ॥ ७७ ॥

कफाद्व्रणं पूयहीनं घ्नन्ति मर्माणि चारुजम् ।
विण्मूत्रमारुतवहाः क्रिमिणाश्च भगन्दराः ॥ ७८ ॥

घ्नन्ति सर्वामयाः क्षीणस्वरधातुबलानलम् ।
श्वयथुर्यस्य पादस्थः परिस्रस्ते च पिण्डिके ॥ ७९ ॥

सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ।
आननं हस्तपादं च विशेषाद्यस्य शुष्यति ॥ ८० ॥

शूयते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ।
बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥ ८१ ॥

यस्यातुरस्य जायन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
यमुद्दिश्यौषधेऽन्ने वा कल्प्यमाने विपर्ययः ॥ ८२ ॥

यस्य वा बहुशः सिद्धमौषधं च न सिध्यति ।
याम्यैरिह गृहीतत्वात् तस्य नास्ति चिकित्सितम् ॥ ८३ ॥

कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
गतासुबन्धुमित्राणां न चेच्छेत्तं चिकित्सितुम् ॥ ८४ ॥

मरणं प्राणिनां दृष्टमायुःपुण्योभयक्षयात् ।
तयोरप्यक्षयाद् दृष्टं विषमापरिहारिणाम् ॥ ८५ ॥

इति हृदयप्रिये दूतादिलक्षणं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

ज्वरनिदानम् ।

॥ अथातो ज्वरनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥ १ ॥

सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥ २ ॥

अहिता हीनमिथ्यातियोगाः पूर्वमुदीरिताः ।
ज्वरोऽष्टधा पृथग्दोषैः संसर्गात्सन्निपाततः ॥ ३ ॥

आगन्तुश्च मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूषणैः ।
आमाशयं प्रविश्याममनुगम्य पिधाय च ॥ ४ ॥

स्रोतांसि पक्तिस्थानाच्च निरस्य ज्वलनं बहिः ।
सह तेनाभिसर्पन्तस्तपन्तः सकलं वपुः ॥ ५ ॥

कुर्वन्तो गात्रमत्युष्णं ज्वरं निर्वर्तयन्ति ते ।
स्रोतोविबन्धात् प्रायेण तत्र स्वेदो न जायते ॥ ६ ॥

तस्य प्राग्रूपमालस्यमरतिर्गात्रगौरवम् ।
आस्यवैरस्यमरुचिर्जृम्भा साश्राकुलाक्षता ॥ ७ ॥

तत्र वातान्मूर्धहृत्पृष्ठपार्श्वास्थिसन्धिगाः ।
रुजाः स्युर्मुखवैरस्यं स्वनः कर्णे मलग्रहः ॥ ८ ॥

रूक्षारुणत्वगास्याक्षिनखमूत्रपुरीषता ।
आगमापगमक्षोभमृदुता वेदनोष्मणाम् ॥ ९ ॥

अनवस्था पादसुप्तिर्जृम्भोऽस्वप्नश्च जायते ।
युगपच्चातिरिक्तानां प्रलापः कटुकास्यता ॥ १० ॥

नासास्यपाकः शीतेच्छा भ्रमो मूर्छा मदोऽरतिः ।
विड्भेदः पित्तवमनं रक्तष्ठीवनमम्लकः ॥ ११ ॥

रक्तकोठोद्गमः पीतहरितत्वं त्वगादिषु ।
स्वेदो निश्वासवैगन्ध्यमतितृष्णा च पित्तजे ॥ १२ ॥

विशेषादरुचिर्जाड्यं स्रोतोरोधोऽल्पवेगता ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं हृल्लेपश्वासपीनसाः ॥ १३ ॥

हृल्लासच्छर्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु ।
अङ्गेषु शीतपिडकास्तन्द्रोदर्दः कफोद्भवे ॥ १४ ॥

काले यथास्वं सर्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा ।
यथास्वलिङ्गसंसर्गे ज्वरः संसर्गजोऽपि च ॥ १५ ॥

शिरोऽर्तिमूर्छावमिदाहमोह-
कण्ठास्यशोषारतिपर्वभेदाः ।
उन्निद्रतातृड्भ्रमरोमहर्षा
जृम्भातिवाक्त्वं च चलात् सपित्तात् ॥ १६ ॥

तापहान्यरुचिपर्वशिरोरुक्-
पीनसश्वसनकासविबन्धाः ।
शीतजाड्यतिमिरभ्रमतन्द्राः
श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् ॥ १७ ॥

शीतस्तम्भस्वेददाहाव्यवस्था-
स्तृष्णा कासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः ।
मोहस्तन्द्रा लिप्ततिक्तास्यता च
ज्ञेयं रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य ॥ १८ ॥

सर्वजो लक्षणैः सर्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः ।
तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि ॥ १९ ॥
सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा ।
गीतनर्तनहास्यादिविकृतेहाप्रवर्तनम् ॥ २० ॥
तत्रापि तारतम्येन भेदाः प्रोक्तास्त्रयोदश ।
सन्धिकस्तान्द्रिकश्चैव रुग्दाहश्चित्तविभ्रमः ॥ २१ ॥
कण्ठकुब्जः कर्णिकश्च जिह्वकोऽन्तक एव च ।
भुग्ननेत्रश्च रक्ताक्षी शीताङ्गो विप्रलापकः ॥ २२ ॥
पृथक् पृथक् तेषु चत्वारोऽप्यभिन्यासस्तु साम्यतः ।
शोफो देहविवर्णत्वं श्वासोष्णस्वेददीनताः ॥ २३ ॥
क्षणाद्बलक्षयो वातज्वरचिह्नं च सन्धिके ।
जृम्भा मुखे शकृद्गन्धो हरिजिह्वा सकण्टका ॥ २४ ॥
हिध्मा श्वासोऽतिसारश्च बाधिर्यमरतिर्वमिः ।
पिपासा कर्णकण्डूतिर्ज्वरवेगश्च तान्द्रिके ॥ २५ ॥
रुग्दाहे कण्ठवक्रत्वं नेत्रादिसदनं भ्रमः ।

रुग्दाहातिप्रवृत्तिश्च यत्रसाध्यश्च स स्मृतः ॥ २६ ॥
वैकल्यं मुखवक्रत्वं गीतं हास्यं महोष्णता ।
कम्पो रुजा प्रलापश्च घोरेऽस्मिंश्चित्तविभ्रमे ॥ २७ ॥
प्रकम्पः कण्ठकुब्जत्वं प्रलापः शिरसोऽतिरुक् ।
दुस्सहाश्चान्तररुजा दाहमोहौ हनुग्रहः ॥ २८ ॥
ज्वरार्तिः श्वासरोधश्च कृच्छ्रे स्युः कण्ठकुब्जके ।
देहे गुरुत्वं बाधिर्यं ज्वाला कण्ठप्रकुञ्चनम् ॥ ॥ २९ ॥
ज्वरः कम्पोऽतिदाहश्च कर्णाधःश्वयथुर्व्रणः ।
ज्वरो रुजा श्वासदुःखं कष्टसाध्ये च कर्णिके ॥ ३० ॥
वागप्रवृत्तिर्बाधिर्यं जिह्वावक्रत्वकुण्ठताः ।
कासश्वासौ वेदनाश्च जिह्वके सान्निपातिके ॥ ३१ ॥
औष्ण्यं रुजा दाहमोहौ शिरःकम्पोऽरतिर्भ्रमः ।
हिध्मा च सहसा तास्ता वेदनाश्चान्तकाभिधे ॥ ३२ ॥
ज्वरातिवेगः शोफश्च च्छर्दिर्लोचननिम्नता ।
बलहानिः स्वरभ्रंशः प्रलापो भुग्ननेत्रके ॥ ३३ ॥
रक्तप्रवृत्तिर्नासाया हिध्मातिसरणं वमिः ।
ज्वरोऽरतिर्दाहमोहौ वैवर्ण्यं रक्तदृष्टिके ॥ ३४ ॥
शीताङ्गे शैत्यमङ्गेषु श्वासो हिध्मा स्वरक्षयः ।
प्रसेकोत्क्लेशवमनं पादघातोऽतिसारिता ॥ ३५ ॥
विप्रलापे विसंज्ञत्वं प्रकम्पोऽतिप्रलापता ।
अभिन्यासे मुखं स्निग्धं पूर्वोक्तानेकलक्षणम् ॥ ३६ ॥
आगन्तुरभिघाताद्यैर्दृत्तापादिश्रमादिभिः ।
महच्छापाभिचाराद्यैर्ग्रहौषधिविषादिभिः ॥ ३७ ॥
अभिघाताच्छ्रमाद्वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ।

सव्यथाशोफवैवर्ण्य सरुजं कुरुते ज्वरम् ॥ ३८ ॥
शापाभिचारजौ घोरावसह्यौ सन्निपातजौ ।
दाहमूर्छाभ्रमस्फोटैः प्रत्यहं वर्धते ज्वरः ॥ ३९ ॥
ग्रहादावपि कोपः स्यात् प्रायशः सान्निपातिकः ।
रसादिधातुगमलैः पुनः पञ्चविधो ज्वरः ॥ ४० ॥

सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ।
प्रायस्त्रिदोषजास्ते तु तुल्यदूष्यादिवर्धिताः ॥ ४१ ॥
तत्र दोषास्तु बलिनो विशेषेण रसाश्रिताः ।
सन्ततं निष्प्रतिद्वन्द्वं ज्वरं कुर्युस्सुदुस्सहम् ॥ ४२ ॥
मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः ।
रसादिशुद्ध्यशुद्ध्या वा वातपित्तकफक्रमात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाष्टादश च द्वाविंशतिरुदीरिताः ।
वासरास्त्विह मर्यादा वधायाथ तु मुक्तये ॥ ४४ ॥
शुद्ध्यशुद्ध्योर्ज्वरः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।
अल्पोऽपि दोषो दूष्यादेर्लब्ध्वाऽन्यतमतो बलम् ॥ ४५ ॥

सविपक्षो ज्वरं कुर्याद्विषमं क्षयवृद्धिभाक् ।
स्वे स्वे काले प्रवृत्तिः स्यात् परकाले निवर्तनम् ॥ ४६ ॥

क्षीणे दोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते ।
दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततज्वरम् ॥ ४७ ॥
अहोरात्रस्य स द्विः स्यात्सकृदन्येद्युराश्रितः ।
तस्मिन्मांसवहा नाडीर्मेदोनाडीस्तृतीयके ॥ ४८ ॥

चतुर्थके मले मेदोमज्जास्थ्यन्यतमस्थिते ।
अस्थिमज्जोभयगते चतुर्थकविपर्ययः ॥ ४९ ॥

त्र्यहाद्व्यहं ज्वरौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः ।
मूर्च्छा तृष्णा च शीतादावन्तेऽन्यत्र वमिक्लमौ ॥ ५० ॥
सामश्च पच्यमानश्च पक्वश्चेति त्रिधा ज्वरः ।
ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता ॥ ५१ ॥
न प्रवृत्तिर्न विट् जीर्णा न क्षुत्सामज्वराकृतिः ।
ज्वरवेगोऽधिकं तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥ ५२ ॥
मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।
जीर्णतामविपर्यासात् सप्तरात्रं च लंघनात् ॥ ५३ ॥

देहो लघुर्व्यपगतक्लममोहतापः
पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम् ।
स्वेदः क्षवः प्रकृतियोगि मनोऽन्नलिप्सा
कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि ॥ ५४ ॥
गुळदधिनवनीतस्वादुशीताम्लवर्गान्
पृथुकघृतपयोऽन्नस्त्रीसुखायासवातान् ।
शिशिरसलिलसेवाभ्यङ्गदुष्टासवादीन्
बहुविधफलपकान् संत्यजेयुर्ज्वरार्ताः ॥ ५५ ॥

ज्वरचिकित्सा ।

वमनं कफसंसृष्टे ज्वरेऽन्यत्र विरेचनम् ।
आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधाय यत् ॥ ५६ ॥
विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात् कुर्वीत लंघनम् ।
प्राग्रूपेषु ज्वरादौ वा *कुर्यादादौ विशुद्ध्यहे ॥ ५७ ॥

---

* बलं यत्नेन पालयन् इति पाठभेदः ॥

दोषानुरोधादेकाहं त्र्यहं षडहमेव वा ।
लंघयेद्वा पुनः सामे दोषे क्षीणेऽग्निरेधते ॥ ५८ ॥

तृष्णगल्पाल्पमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे ।
तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्तयेत् ॥ ५९ ॥

उद्रिक्तपित्ते दाहार्ते क्षतक्षीणेऽतिसारिणि ।
ज्वरे मद्यविषोत्थे च षडङ्गकथितं पिबेत् ॥ ६० ॥

अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजे ज्वरे ।
न पिबेदौषधं तद्धि भूय एवाममावहेत् ॥ ६१ ॥

सोदर्दपीनसश्वासे जङ्घापर्वास्थिशूलिनि ।
वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स्यान्न चेष्यते ॥ ६२ ॥

शुद्धवातज्वरागन्तुजीर्णज्वरिषु नेष्यते ।
जातलङ्घितालिङ्गं तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥ ६३ ॥

यथास्वौषधसिद्धाभिर्ज्वरो यावन्मृदुर्भवेत् ।
तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ ६४ ॥

प्राग्लाजपेयां सुजरां सशुण्ठीधान्यपिप्पलीम् ।
सृष्टविड्बहुमूत्रो वा सशुण्ठीमाक्षिकां हिमाम् ॥ ६५ ॥

वस्तिपार्श्वशिरश्शूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधिताम् ।
पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पलधान्यकैः । ॥ ६६ ॥

सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां क्षीरसैन्धवडाडिमैः ।
ह्रस्वेन पञ्चमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ ६७ ॥

पञ्चमूलेन महता कफार्तो यवसाधिताम् ।
विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृताम् ॥ ६८ ॥

एवं पक्वेषु दोषेषु कषायं शमनं पिबेत् ।

धान्याकशुण्ठीद्वितयैकभाग-
सिद्धं जलं दाहतृडग्निमान्द्यैः ।
युक्तं निहन्यात्तरुणज्वरं तत्-
कल्कप्रयुक्ताम्बु तथा घनाद्यैः ॥ ६९ ॥

मुस्तया पर्पटं युक्तं शुण्ठ्या दुस्पर्शकेन वा ।
वाळकोशीरपाठा वा तिक्ता मुस्तामृतौषधम् ॥ ७० ॥

ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ।
तृष्णारुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ॥ ७१ ॥

पुनर्मुस्तापर्पटाद्यं पिबेद्वा पाचनामृतम् ।
तोयतोयदमुख्यं वा वाते सैन्धवमिश्रितम् ॥ ७२ ॥

पित्ते क्षौद्रं सिता वाथ कफे दद्याच्च पिप्पलीम् ।
दुरालभाद्यममृतापूर्वं पाठादिकं तथा ॥ ७३ ॥

अमृतामलकक्काथं पिबेन्मुस्तोत्पलादिकम् ।
तथा मृद्वीकनागादित्रयं वा पित्तजे ज्वरे ॥ ७४ ॥

व्याघ्रीदुरालभाद्यं वा पथ्याकट्फलपूर्वकम् ।
पिबेत्तिक्तानिशापूर्वत्रितयान्यतमं कफे ॥ ७५ ॥

बाल्यादिकाले वातादिज्वरे सर्वत्र चेष्यते ।
चूर्णिता कथिता वापि ससिता कटुरोहिणी ॥ ७६ ॥

वाते रास्नायुता वा सा कफे वा नागरान्विता ।
ज्वरे संसर्गजेऽप्युक्तान्योगान्युक्त्यैव योजयेत् ॥ ७७ ॥

गोकर्णकबला दर्भा ससिता वातपित्तजे ।
ज्वरेऽश्वदंष्ट्रापूर्वं वा पुनर्वातकफोद्भवे ॥ ७८ ॥

जङ्घापर्वास्थिशूलाढ्ये स्वेदश्चापि प्रशस्यते ।
दद्यात् पर्पटकाब्दाद्यं तथा पित्तकफोद्भवे ॥ ७९ ॥

कटुकाविजयार्थं च कृष्णाव्याघ्रयाद्यमेव वा ।
वृषपुष्पच्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ ८० ॥

पित्तश्लेष्मज्वरं हन्ति श्वासासृक्कामिलान्वितम् ।
सांन्निपातज्वरे पूर्वं कुर्यादाशु कफापहाम् ॥ ८१ ॥

चिकित्सां श्लेष्मणि क्षीणे नाशयेत् पित्तमारुतौ ।
दारुनागरपूर्वं वा बृहत्यादिगणं तथा ॥ ८२ ॥

व्याघ्र्यादिकं गणं दद्यादमृतोत्तरमेव वा ।
छिन्नोद्भवादिकं वापि दोषौषधविभागवित् ॥ ८३ ॥

सन्निपातज्वरे तीक्ष्णं गण्डूषं कवळं तथा ।
दुरालभादिकाथान् वा क्रमाद्दद्यात्त्रयोदश ॥ ८४ ॥

त्रयोदशसु भेदेषु सन्निपातोद्भवेष्वपि ।
अथवा सन्निपातेषु सर्वत्रापि प्रकल्पयेत् ॥ ८५ ॥

त्र्यायन्त्यादिं कणादिं वा जयादिं वा यथोचितम् ।
लोहितण्डादितैलेन लेपं सन्धिषु कल्पयेत् ॥ ८६ ॥

जिह्वालेपं मूर्धलेपं धूममञ्जननावने ।
प्रयोजयेद्यथावस्थं भजेच्च परमेश्वरम् ॥ ८७ ॥

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ।
शोफः संजायते तेन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ ८८ ॥

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिःपानैश्च तं जयेत् ।
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवळग्रहैः ॥ ८९ ॥

पक्वे विपाट्य मतिमान् व्रणवत्समुपाचरेत् ।
अभिघातादिजागन्तौ वातपित्तहराः क्रियाः ॥ ९० ॥

हृत्तापादौ तु मरुतः क्रियान्येषु त्रिदोषहृत् ।
सन्ततादौ तु विषमे कुर्याद्दोषविभागवित् ॥ ९१ ॥

पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ।
त्रिचतुःपञ्चशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥ ९२ ॥

क्रमात् कलिङ्गकादींश्च पञ्चभाङ्ग्र्यादिकं तथा ।
अश्वत्थवल्कलकाथः सदाहं विषमज्वरम् ॥ ९३ ॥

हन्याच्चिरोत्थमचिरात्सातिसारं विशेषतः ।
मनोह्वा सैन्धवं कृष्णातैलेन नयनाञ्जनम् ॥ ९४ ॥

शीतज्वरस्यागमने पाययेत्कोष्णवारिणा ।
जीरकव्योषलशुनं लशुनं वा सनागरम् ॥ ९५ ॥

काथं कटङ्कटेर्यांशं विष्णुक्रान्त्यभयाकृतम् ।
शुण्ठीकट्फलजं वापि दद्याच्छीतादिके ज्वरे ॥ ९६ ॥

आरण्यतुळसीमूलपूर्वं वा शीतिकाहरम् ।
ग्रन्थिकाद्युद्भवं वापि दद्याद्दोषानुरोधतः ॥ ९७ ॥

मरिचं चूर्णितं दध्ना दद्याच्छीतज्वरापहम् ।
पित्तज्वरेऽधिकान् काथान् दाहादौ शीतळान् पिबेत् ॥ ९८ ॥

पद्मरम्भादळे शय्या शीता लेपाश्च मारुताः ।
चन्द्रिकाप्रोणनकाथा दाहादिज्वरनाशनाः ॥ ९९ ॥

जीर्णज्वरे घृतं दद्यान्महाषट्पलसंज्ञितम् ।
कल्याणकं घृतं तद्वदिन्दुकान्तं च योजयेत् ॥ १०० ॥

सहदेवीरसोद्भूतं तैलं लाक्षाद्यमेव वा ।
अभ्यङ्गे जीर्णजूर्तीनां फेनोशीरादिकं तथा । ॥ १०१ ॥

आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव ।
जीर्णज्वरस्य क्षीणस्य क्षीरं स्यादमृतोपमम् ॥ १०२ ॥

अश्वत्थाङ्कुरसंसिद्धं क्षीरं पेयां तदाधिकम् ।
सहदेवीखळं दद्याचिरिविल्वादिकं खळम् ॥ १०३ ॥
स्नानं ज्वरापहजले क्रमात्तमथ बृंहयेत् ।

इति हृदयप्रिये अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

रक्तपित्तनिदानम् ।

॥ अथातो रक्तपित्तनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकट्वम्ललवणादिविदाहिभिः ।
कोद्रवोद्दाळकैश्चान्नैस्तद्युक्तैरतिसेवितैः ॥ १ ॥
कुपितं पित्तळैः पित्तं द्रवं रक्तं च मूर्च्छिते ।
ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य व्याप्नुतस्तनुम् ॥ २ ॥
प्राग्रूपं तस्य नेत्रादौ पीतलोहितनीलता ।
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा धूमकोऽम्लकः ॥ ३ ॥
कासश्वासौ भ्रमश्छर्दिर्मुखे रक्तामगन्धता ।
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मेढ्रयोनिगुदैरधः ॥ ४ ॥

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ।
ऊर्ध्वं साध्यमथो याप्यमसाध्यमुभयाश्रयम् ॥ ५ ॥
ऊर्ध्वं कफादधो वाताद्द्वयादुभयायनम् ।
रोमकूपेषु चोद्भूतमसाध्यं हि त्रिदोषजम् ॥ ६ ॥
रक्तदोषानुगमनं सिरास्त्र इव लक्षयेत् ।

रक्तपित्तचिकित्सा ।

वर्जयेत् पटुकट्वम्लव्यायामं चिन्तनं श्रमम् ॥ ७ ॥
ऊर्ध्वरक्तं विरेकेण वमनेन त्वधोगतम् ।
शमनैर्बृंहणैश्चान्यच्चिकित्सेदाशु युक्तितः ॥ ८ ॥
ऊर्ध्वप्रवृत्ते शमने रसौ तिक्तकषायकौ ।
उपवासश्च निश्शुण्ठीषडङ्गोदकपायिनः ॥ ९ ॥
अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः ।
फलयुक्तेन वमनं त्रिवृद्युक्तं विरेचनम् ॥ १० ॥
त्रिवृत्समसितां दद्यात् पिप्पलीपादसंयुताम् ।
विरेकायाविपत्तिं वा त्रिवृद्द्विगुणसंयुताम् ॥ ११ ॥
आरग्वधेन धात्र्या वा त्रिवृता पथ्ययाथवा ।
विरेचनं प्रयोक्तव्यं शर्करामाक्षिकोत्तरम् ॥ १२ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं केवलो वा शृतोऽपि वा ।
वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधम् ॥ १३ ॥
दुरालभायाः क्वाथस्तु रक्तपित्तविनाशनः ।
आटरूषकपूर्वो वा द्राक्षायश्चोर्ध्वगे हितः ॥ १४ ॥

वाशाद्यश्चन्दनाद्यश्च शतावर्यादिकं तथा ।
ह्रस्वेन पञ्चमूलेन जलश्चाभीरुणाथवा ॥ १५ ॥
सिद्धं क्षीरं प्रशमयेत् पित्तासृङ्मूत्रमार्गगम् ।
शङ्खगैरिकयोः कल्कौ धातक्या मधुकस्य वा ॥ १६ ॥
घ्राणात्स्रुतेऽसृजि प्रोक्तं नारीक्षीरेण नावनम् ।
नस्यं डाडिमपुष्पोत्थै रसैर्दूर्वोद्भवैश्च वा ॥ १७ ॥
लिह्याच्चन्दनकल्कं च नवनीतेन संयुतम् ।
वटाङ्कुरक्षीरपक्वं पिष्टं वा नवनीतवत् ॥ १८ ॥
दूर्वारसं सधारोष्णं क्षीरं वाशाशृतं पिबेत् ।
पारन्तीपुष्पचूर्णं च लिह्याद्वा मधुमिश्रितम् ॥ १९ ॥
पेयं वृषघृतं चापि घृतं नीलोत्पलादिकम् ।
मोदकत्त्वकृतं तैलं यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रियङ्गवः ।
भक्ष्याः पित्तासृजि हिमैर्लेपोऽभ्यङ्गश्च शस्यते ॥ २१ ॥
क्वाथपेयादिकं रक्ते क्षीरेणाजेन कल्पयेत् ।
नित्यं रक्तप्रशान्त्यर्थं गणेशं च प्रपूजयेत् ॥ २२ ॥

असृग्दरनिदानम् ।

शोकोपवासादतिमैथुनाच्च
विदाहिभिश्चास्रमतीव दुष्टम् ।
प्रवर्तते योन्ययनादकालेऽ-
प्यसृग्दरं तं प्रदरं च विद्यात् ॥ २३ ॥

वातात्सशूलं रुधिरं पित्तान्नीलं ज्वरान्वितम् ।
कफाच्छ्वेतं त्रिलिङ्गं तु त्याज्यं मूर्च्छाज्वरान्वितम् ॥ २४ ॥

असृग्दरचिकित्सा ।

तच्छान्त्यै पयसः पानं शृतस्य ससितामधु ।
नालिकेरप्रसूनैर्वा जपया बलयापि वा ॥ २५ ॥
प्रसाधितमिदं वारि वारयेत्प्रदराद्भयम् ।
खदिराद्यं पिबेत्क्वाथं समधुक्षीरिवल्कजम् ॥ २६ ॥
तद्वन्मुस्तामृताद्यं वा चूर्णं सौवर्चलादिकम् ।
धात्र्यादिकं घृतं माषघृतं जम्बूघृतं पिबेत् ॥ २७ ॥
पारन्तीजपयोः पुष्पस्वरसं मधुना पिबेत् ।
श्वेतदेवीरसं दद्यात् केरीपुष्परसं तथा ॥ २८ ॥
तिलं रात्रौ जले मग्नं क्षीरे पिष्ट्वा पिबेत् प्रगे
चूर्णं सरसिजाद्यं वा तीक्ष्णोष्णादि च वर्जयेत् ॥ २९ ॥

अस्थिस्रावनिदानम् ।

अस्थिस्रावनिदानं स्यादसृग्दरनिरूपितम् ।
तत्र वातेऽतिशूलं स्यात् पित्ते पीतं सशोणितम् ॥ ३० ॥
कफे घनं तन्तुमच्च मिश्रं स्याद्दोषमिश्रणात् ।
मुसलिं मुस्तया पिष्ट्वा धारोष्णेन पिबेत् प्रगे ॥ ३१ ॥
बलामुसल्योः पेयां च सक्षीरां पाययेत् प्रगे ।
मुसल्याद्युद्भवं क्वाथं पारन्तीपुष्पजं खलम् ॥ ३२ ॥
मत्स्याक्ष्युत्थं खलं वाद्यादभ्यज्याच्चानुवासरम् ।
असृग्दरोदितं सर्वमास्थिस्रावेऽपि शस्यते ॥ ३३ ॥

कासनिदानम् ।

पञ्च कासाः स्मृता वातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयात् ।
क्षयायोपेक्षिताः सर्वे बलिनश्चोत्तरोत्तरम् ॥ ३४ ॥
तेषां भविष्यतां रूपं कण्ठे कण्डूररोचकः ।
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं तत्राधो विहतोऽनिलः ॥ ३५ ॥
ऊर्ध्वं प्रवृत्तः प्राप्योरस्तस्मिन् कण्ठे च संसजन् ।
शिरःस्रोतांसि संपूर्य याति वक्त्रात्सघुर्घुरम् ॥ ३६ ॥
कुपितो वातलैर्वायुः शुष्कोरःकण्ठवक्त्रताम् ।
हृत्पार्श्वोरःशिरःशूलमोहक्षोभस्वरक्षयान् ॥ ३७ ॥
करोति शुष्ककासं च शाम्येत् कृच्छ्रात्त्यजन् कफम् ।
पित्तात् पीताक्षिकफता तिक्तास्यत्वं ज्वरो भ्रमः ॥ ३८ ॥
पित्तासृग्वमनं तृष्णा वैस्वर्यं धूमकोऽम्लकः ।
प्रततं कासवेगेन ज्योतिषामिव दर्शनम् ॥ ३९ ॥
कफादुरोऽल्परुङ्मूर्ध्नि हृदयं स्तिमितं गुरु ।
कण्ठोपलेपः सदनं पीनसच्छर्दिरोचकाः ॥ ४० ॥
रोमहर्षो घनस्निग्धश्वेतश्लेष्मप्रवर्तनम् ।
युद्धाद्यैः साहसैस्तैस्तैः सेवितैरयथाबलम् ॥ ४१ ॥
उरस्यन्तःक्षते वायुः पित्तेनानुगतो बली ।
कुपितः कुरुते कासं कफं तेन सशोणितम् ॥ ४२ ॥
शुष्कं बहु विवर्णं च ग्रीवेद्धक्षोगदार्तिमान् ।
पर्वभेदज्वरश्वासतृष्णावैस्वर्यकम्पवान् ॥ ४३ ॥
पार्श्वशूली च तेनास्य रुचिवह्निबलक्षयः ।
क्षीणस्य सासृङ्मूत्रत्वं स्याच्च पृष्ठकटीग्रहः ॥ ४४ ॥

वायुप्रधाना दोषास्तु कुपिता यक्ष्महेतुभिः ।
कुर्वन्ति कासं क्षयिणः ष्ठीवेत्तेन कफं मुहुः ॥ ४५ ॥
विस्रं पूयोपमं पूति बहुवर्णं च दुर्बलः ।
लुप्येते इव पार्श्वे च हृदयं पततीव च ॥ ४६ ॥
अकस्मादुष्णशीतेच्छा बह्वाशित्वं बलक्षयः ।
स्निग्धप्रसन्नवक्त्रत्वं क्षयोक्ताखिललक्षणम् ॥ ४७ ॥
कासौ क्षयक्षतोद्भूतावसाध्यौ दुर्बलस्य हि ।
साध्यावन्यस्य साध्यस्यात्साध्या दोषैः पृथक्त्रयः ॥ ४८ ॥
मिश्रा याप्या द्वयास्सर्वे जरसा स्थविरस्य च ।
कासाच्छ्वासक्षयच्छर्दिस्वरसादादयो गदाः ॥ ४९ ॥
भवन्त्युपेक्षितायस्मात्तस्मात्तं त्वरया जयेत् ।

कासचिकित्सा ।

केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ।
वातघ्नैः स्वेदनाभ्यङ्गैः पेयायूषरसादिभिः ॥ ५० ॥
सपित्तं तु घृतैरौर्ध्वभक्तिकैः पयसा पुनः ।
जयेच्च सकफं स्नेहविरेकाद्यैः कफापहैः ॥ ५१ ॥
गुळूच्यादिघृतं वाते क्षाराद्यं वा विपाचयेत् ।
विदार्याद्यं च रास्नाद्यं यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
दशमूलरसे पेयां पञ्चकोलगुळान्विताम् ।
पिबेत् समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैन्धवाम् ॥ ५३ ॥
शर्कराद्यैर्घृतं पित्ते चूर्णं क्वाथं च तैः पिबेत् ।
लेहः पित्ते सिताद्राक्षाधात्रीक्षौद्रहिमोत्पलैः ॥ ५४ ॥

सकफे साव्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ।
द्राक्षां कणां पञ्चमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ॥ ५५ ॥

क्षीरं वा तेन पेयां वा पिबेत् समधुशर्कराम् ।
कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात् प्रदीपितात् ॥ ५६ ॥

स्नेहं परिस्रुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितम् ।
मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोङ्गकम् ॥ ५७ ॥

पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृङ्गजान् ।
कासघ्नस्य च वाशाया भार्ग्याश्च सुरसस्य च ॥ ५८ ॥

उरस्यन्तः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ।
इक्ष्वालिकाविसग्रन्थिपद्मकेसरचन्दनैः ॥ ५९ ॥

शृतं पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत् क्षती ।
गुळिकां च मधूकाद्यां कूश्माण्डकरसायनम् ॥ ६० ॥

रसायनमथागस्त्यमजाक्षीरं च शीलयेत् ।
विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते हिते ॥ ६१ ॥

क्षतकासहितं सर्वं क्षयकासेऽपि योजयेत् ।
शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकरसयुक्तया ॥ ६२ ॥

तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन वा ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशुद्धये ॥ ६३ ॥

कुण्डलीमूलमरिचपथ्यासिद्धं जलं पिबेत् ।
पञ्चकासाग्निसदनश्वासहृल्लासपीडितः ॥ ६४ ॥

वृषौषधाभ्यां वृषपिप्पलीभ्यां
वृषोषणाभ्यां च कृताः कषायाः ।
क्रमेण वातादिसमुद्भवेषु
कासेषु भैषज्यमुदाहरन्ति ॥ ६५ ॥

दशभिर्मरिचैः पथ्यामेकां कोष्णोदके पिबेत् ।
हरीतक्यादिगुळिकां कर्पूराद्यं च चूर्णितम् ॥ ६६ ॥

तालीसाद्यं मोदकं च लिह्याद्वा पद्मकादिकम् ।
कफेन रुद्धे हृत्कोष्ठे कासी धूमानिमान् पिबेत् ॥ ६७ ॥

मनश्शिलाबलासाश्वगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
वर्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयानुपः क्षती ॥ ६८ ॥

पिष्ट्वा मनश्शिलां तुल्यामार्द्रया वटशृङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं पूर्ववत् क्षतकासवान् ॥ ६९ ॥

मनश्शिलाद्यं धूमं च सर्वकासहरं पिबेत् ।
कार्पासास्थ्यादिपद्मस्थाश्चतस्रो वर्तयो हिताः ॥ ७० ॥

निर्गुण्डीरसजं तैलं तेकराजोद्भवं पिबेत् ।
अष्टपत्रोद्भवं वापि पुनरभ्यङ्गकर्मणि ॥ ७१ ॥

दद्याद्बलाश्वगन्धाद्यं तैलं प्रह्लादनाभिधम् ।

इति हृदयप्रिये रक्तपित्तप्रदरास्थिस्रावकासचिकित्सितं नाम
एकोनविंशोऽध्यायः

विंशोऽध्यायः ।

श्वासनिदानम् ।

॥ अथातः श्वासनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

कासवृद्ध्या भवेच्छ्वासो ज्वरपाण्डूदरादिभिः ।
वातादिकोपनैर्वापि मर्मघाताद्विषादपि ॥ १ ॥

क्षुद्रकस्तमकश्छिन्नो महानूर्ध्वश्च पञ्चमः ।
कफोपरुद्धगमनः पवनो विष्वगास्थितः ॥ २ ॥

प्राणोदकान्नवाहीनि दुष्टः स्रोतांसि दूषयन् ।
उरस्थः कुरुते श्वासमामाशयसमुद्भवम् ॥ ३ ॥

प्राग्रूपं प्राणवैगुण्यमानाहः पार्श्वहृद्रुजः ।
तत्रायासोद्भवः क्षुद्रः स्वयंसंशमनो मरुत् ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं सिरा गच्छन्नुदीर्य पवनः कफम् ।
शिरो ग्रीवामुरः पार्श्वे पीडयन् श्वासमीरयेत ॥ ५ ॥

सनादं तीव्रवेगं च पीनसारुचितृड्युतः ।
प्रताम्येत्तस्य वेगेन निष्ठ्यूतान्ते क्षणं सुखी ॥ ६ ॥

कृच्छ्राच्छयानः श्वसिति निषण्णः स्वास्थ्यमृच्छति ।
शीतैर्वातैः श्लेष्मलैश्च वर्धते तमकस्तु सः । ॥ ७ ॥

स एव ज्वरमूर्च्छावान् शाम्येत् प्रतमको हिमैः ।
छिन्नाच्छ्वसिति विच्छिन्नं मर्मभेदरुजार्दितः ॥ ८ ॥

सस्वेदमूर्च्छः सानाहो बस्तिदाहनिरोधवान् ।
अधोदृग्विप्लुताक्षश्च मुह्यन् रक्तैकलोचनः ॥ ९ ॥

शुष्कास्यः प्रलपन् दीनो नष्टच्छायो विचेतनः ।
महता तु महानादो दीर्घं श्वसिति नष्टधीः ॥ १० ॥

निश्चेष्टो बद्धविण्मूत्रो विभ्रान्तनयनाननः ।
वक्षः समाक्षिपन् शुष्ककण्ठो मुह्यन् पुनःपुनः ॥ ११ ॥

दीर्घमूर्ध्वं श्वसित्यूर्ध्वान्न च प्रत्याहरत्यधः ।
श्लेष्मावृतमुखस्रोताश्चोर्ध्वदृङ्मर्मपीडितः ॥ १२ ॥
एते सिध्येयुरव्यक्ता व्यक्ताः प्राणहरा ध्रुवम् ।

हिध्मानिदानम् ।

श्वासैकहेतुप्राग्रूपसंख्याप्रकृतिसंश्रयाः ।
हिध्मा भक्तोद्भवा क्षुद्रा यमला महतीति च ॥ १३ ॥
गम्भीरा चात्र रूक्षाद्यैरन्नैर्वातोद्भवान्नजा ।
सात्म्यान्नपानैः शाम्येच्च श्रमाज्जत्रूद्भवा पुनः ॥ १४ ॥
क्षुद्रा श्रमादेधते च भुक्ते याति च मार्दवम् ।
यमला यमलैर्वेगैश्चिरादायाति वर्द्धते ॥ १५ ॥
अन्ने जीर्यति जीर्णे च शिरोग्रीवां च कम्पयेत् ।
आध्मानच्छर्द्यतीसारनेत्रविप्लुतिजृम्भिणः ॥ १६ ॥
महती स्यान्महावेगा महाशब्दा महाबला ।
स्तब्धभ्रूशंखयुग्मस्य साश्रुविप्लुतचक्षुषः ॥ १७ ॥
वाग्देहस्तम्भनं तत्र मर्मपीडा विसंज्ञता ।
पृष्ठतो नमनं चैव गम्भीरा स्यात्तथापि तु ॥ १८ ॥

गम्भीरेणानुनादेन नाभिपक्वाशयोद्भवा ।
अङ्गप्रसारणं जृम्भां कुर्वती तासु साधयेत् ॥ १९ ॥
आद्ये द्वे वर्जयेदन्त्ये सर्वालिङ्गां च वेगिनीम् ।
हिध्माश्वासौ नृणां प्रायो मृत्युकाले कृतालयौ ॥ २० ॥

श्वासहिध्माचिकित्सा ।

अथ कुर्यात्तयोराशु चिकित्सां साधु साध्ययोः ।
हेत्वादीनां समानत्वाच्चिकित्सायाश्च तुल्यता ॥ २१ ॥
स्निग्धं लवणतैलेन पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ।
स्रोतस्सु ग्रथितं स्वेदाद् द्रुतं कोष्ठगतं कफम् ॥ २२ ॥
निर्हरेच्च सुखं तेन चरत्यविहतोऽनिलः ।
एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ २३ ॥
तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधःशोधनं हितम् ।
अशान्तौ शुद्धदेहस्य धूमैर्लीनमलं हरेत् ॥ २४ ॥
मधूच्छिष्टं सर्जरसं शृङ्गं वागरुचन्दनम् ।
गुल्गुलुं वा मनोह्वां वा घृते धूमाय कल्पयेत् ॥ २५ ॥
हरिद्रादिकवर्तिं वा स्वेदायेग्यमपि क्षणम् ।
स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः ॥ २६ ॥
उत्कारिकोपनाहैश्च कषायाद्यांश्च पाययेत् ।
क्वाथं भार्ङ्गीकणाद्यं च बलाजीरकपूर्वकम् ॥ २७ ॥
अभयाव्योषपूर्वं वा दशमूलादिकं तथा ।
शुण्ठीलशुननिर्यूहं हिङ्गुसैन्धवचूर्णितम् ॥ २८ ॥

हिध्माश्वासप्रतिश्यायशूलवातामयी पिबेत् ।
पिप्पल्यादिकषायं च दशमूलादिकं पयः ॥ २९ ॥
चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृङ्गोद्भवां मषीम् ।
तथैव वाजिगन्धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ॥ ३० ॥
अर्धांशेन पिबेत्सर्पिः क्षीरेण पटुनाथवा ।
अजाविण्मूत्रमाघ्राय हिध्मावान् सुखमाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
अपामार्गनलाच्चूर्णं लिह्याद्वा मधुनाथवा ।
जीवन्त्याद्युद्भवं चूर्णं द्रोणपुष्पयुतं पयः ॥ ३२ ॥
जीरकं द्रोणपुष्पी च विल्वमूलं च तैः शृतम् ।
क्षीरं सितायुतं दद्याद्धिक्कायां तु मुहुर्मुहुः ॥ ॥ ३३ ॥
बलात्रयादिकाथं वा श्वासहिध्मादिनाशनम् ।
कर्शनं बृंहणं चापि विदधीतान्तरान्तरा ॥ ३४ ॥
जेतुं बलासं वातं च श्वासहिध्माप्रपीडिते ।

इति हृदयप्रिये श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम
विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

राजयक्ष्मानिदानम् ।

॥ अथातः राजयक्ष्मनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरोगमः ।
राजवद्राजयक्ष्मा स्याद्देहभेषजहानिकृत् ॥ १ ॥

साहसं वेगसंरोधः शुक्रौजःस्नेहसंक्षयः ।
अन्नपानविधित्यागश्चत्वारस्तस्य हेतवः ॥ २ ॥

तैरुदीर्णोऽनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः ।
शरीरसन्धीनाविश्य तान् सिराश्च प्रपीडयन् ॥ ३ ॥

मुखानि स्रोतसां रुध्वा तथैवातिविवृत्य वा ।
सर्पन्नूर्ध्वमधस्तिर्यग्यथास्वं जनयेद्गदान् ॥ ४ ॥

रूपं भविष्यतस्तस्य प्रतिश्यायो भृशं क्षवः ।
प्रसेको मुखमाधुर्यं सदनं वह्निदेहयोः ॥ ५ ॥

हृल्लासश्छर्दिररुचिरश्नतोऽपि बलक्षयः ।
पादशोफोऽक्षिशुक्लत्वनखरोमाभिवर्द्धनम् ॥ ६ ॥

स्त्रीसक्तिश्चाथ जायन्ते रूपाण्येकादशास्य च ।
पीनसश्वासकासांसमूर्द्धस्वररुजोऽरुचिः ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं स्रंसो विशः शोषो वाधश्छर्दिश्च कोष्ठगे ।
तिर्यक्स्थे पार्श्वरुग्दोषे सन्धिगे भवति ज्वरः ॥ ८ ॥

तत्र वाताच्छिरःपार्श्वशूलमंसाङ्गमर्दनम् ।
कण्ठोध्वंसः स्वरभ्रंशः पित्तात् पादास्यपाणिषु ॥ ९ ॥

दाहोऽतिसारस्तृट्च्छर्दिर्मुखगन्धो ज्वरो मदः ।
कफादरोचकश्छर्दिः कासो मूर्धाङ्गगौरवम् ॥ १० ॥

प्रसेकः पीनसः श्वासः स्वरसादोऽल्पवह्निता ।
अल्पवह्नितया तस्य धातूष्माल्पतयापि च ॥ ११ ॥

पच्यते कोष्ठ एवान्नं नैवालं धातुपुष्टये ।
अवष्टब्धः स शकृता केवलं वर्तते क्षयी ॥ १२ ॥

लिङ्गेष्वल्पेष्वपि क्षीणं व्याध्यौषधबलाक्षमम् ।
वर्जयेत्साधयेदेव सर्वेष्वपि ततोऽन्यथा ॥ १३ ॥

राजयक्ष्मचिकित्सा ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम् ।
ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्शनम् ॥ १४ ॥

पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा ।
सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ १५ ॥

वमेद्विरेचनं दद्यात् त्रिवृच्छ्यामानृपद्रुमान् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा चाथ बृंहणम् ॥ १६ ॥

लघु हृद्यं दीपनं च षष्टिकाद्यं प्रकल्पयेत् ।
अन्नपानं तथा क्षीरमाजमांसं च शोषजित् ॥ १७ ॥

कणातामलकीवह्निसिद्धः काथो घृतान्वितः ।
वह्निकृत् पीनसहरः क्षतक्षयहरः परम् ॥ १८ ॥

काथं पुनर्नवाद्यं वा पिबेदेलादिकं तथा ।

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ॥ १९ ॥
सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ।
तेन षड् विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ २० ॥
कृष्णाद्राक्षासितालेहः क्षयहा क्षौद्रतैलवान् ।
मधुसर्पिर्युतो वाश्वगन्धाकृष्णासितोद्भवः ॥ २१ ॥
शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिहन् क्षयी ।
क्षीराशी लभते पुष्टिमतुल्ये वाज्यमाक्षिके ॥ २२ ॥
दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियात्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तच्छूलाभिहरं परम् ॥ २३ ॥
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा सिद्धं क्षीरं पिबेत् क्षयी ।
सर्पिश्च तत्पयोजातं सर्पिस्तत्क्वाथसाधितम् ॥ २४ ॥
पिबेदेलादिकं सर्पिरश्वगन्धादिकं तथा ।
लिह्याच्छुण्ठ्यादिकं चूर्णं हितं चास्य क्षयोदितम् ॥ २५ ॥
पीतं नागबलासर्पिरागस्त्यं वा रसायनम् ।
अजादिमांसं तद्युक्तविविधौषधसंस्कृतम् ॥ २६ ॥
सर्पिश्च शीलयन्युक्त्या जयेद्धीरश्चिरात् क्षयम् ।
क्षतोक्ततैलैरभ्यक्तं जीवन्त्याद्यैः सुचूर्णितम् ॥ २७ ॥
उद्वर्त्य जीवनीयादिसिद्धैः स्नायात् सुखोदकैः ।

स्वरसादनिदानम्

दोषैर्व्यस्तैः स[illegible]श्च क्षयात् षष्ठश्च मेदसा ॥ २८ ॥
स्वरसादो भवेत्तत्र क्षामो रूक्षश्चलस्वरः ।
शूकपूर्णाभकण्ठत्वं स्निग्धोष्णोपशयोऽनिलात् ॥ २९ ॥
पित्तात्तालुगळे दाहः शोष उक्तावसूयनम् ।

लिम्पन्निव कफात् कण्ठं मन्दः खुरखुरायते ॥ ३० ॥
स्वरो विबद्धः सर्वैस्तु सर्वलिङ्गः क्षयात् कषेत् ।
धूमायतीव चात्यर्थं मेदसा श्लेष्मलक्षणः ॥ ३१ ॥
कृच्छ्रलक्ष्याक्षरश्चात्र सर्वैरन्त्यं च वर्जयेत् ।

स्वरसादचिकित्सा ।

स्वरसादे विशेषेण नस्यधूमादि योजयेत् ॥ ३२ ॥
तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदौत्तरभक्तिकम् ।
कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसे घृतम् ॥ ३३ ॥
साधितं कासजित् स्वर्यं सिद्धमार्तगळेन वा ।
तैलं च मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिजित्फलैः ॥ ३४ ॥
हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्ये नियोजयेत् ।
क्षीरवृक्षाङ्कुरक्वाथकल्कसिद्धं समाक्षिकम् ॥ ३५ ॥
पित्तोद्भवे हितं सर्पिः शृतशीतं पयोऽपि च ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ॥ ३६ ॥
साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परम् ।
द्राक्षाकृष्णाद्यैरम्बु पित्तजस्वरसादनुत् ॥ ३७ ॥
पिबेत् कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ।
कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तिलमधुप्लुतम् ॥ ३८ ॥
व्योषक्षाराग्निचविकाभार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ।
त्वगेलापिप्पलीक्षीरिशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ ३९ ॥
चूर्णिता भक्षिताः क्षौद्रसर्पिषा वावलेहिताः ।
स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ ४० ॥
स्वरोपघाते मेदोजे कफवद्विधिरिष्यते ।

सर्वजे क्षयजे वापि प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ ४१ ॥
फलत्रयादिभिः काथः सर्वजस्वरसादजित् ।
श्वासकासोदिताः सर्वाः क्रियाः शस्ताः स्वरक्षये ॥ ४२ ॥
स्निग्धानुभयतः शुद्धान् नस्यधूमादि योजयेत् ।

अरोचकनिदानम् ।

अरोचको भवेद्दोषैर्जिह्वाहृदयसंस्थितैः ॥ ४३ ॥
सन्निपातेन मनसः संतापेन च पञ्चमः ।
कषायतिक्तमधुरं वातादिषु मुखं क्रमात् ॥ ४४ ॥
सर्वोत्थे विरसं शोकक्रोधादिषु यथामलम् ।

अरोचकचिकित्सा ।

विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितम ॥ ४५ ॥
बहिरन्तर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधम् ।
कालद्वये दन्तशौचं कवळं धूमनावनम् ॥ ४६ ॥
छर्दयेद्वा ऽम्भोभिः पित्ते तु गुळवारिभिः ।
तालीसाद्यं तत्र चूर्णं सकर्पूरसितोपलाः ॥ ४७ ॥
शशाङ्ककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परम् ।
आम्रपल्लवतद्वृन्तकाथोऽरोचकनाशनः ॥ ४८ ॥
सैन्धवाढ्यं दधि हितं वातारोचकपीडिते ।
पयः सशर्करं पित्ते तक्रं व्योषयुतं कफे ॥ ४९ ॥
कर्पूरादिकमेलाद्यं यवान्याद्यं च भक्षयेत् ।
क्षाळनैः कवळैश्चापि यथाकालमुपाचरेत् ॥ ५० ॥

इति हृदयप्रिये यक्ष्मस्वरसादारोचकचिकित्सितं नाम एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

छर्दिनिदानम् ।

॥ अथातः छर्दिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

छर्दिर्दोषैः पृथक् सर्वैर्द्विष्टैरर्थैश्च पञ्चभी ।
उदानो विकृतो वायुः सर्वानप्यूर्ध्वमस्यति ॥ १ ॥
तासूत्क्लेशास्यलावण्यप्रसेकारुचयोऽग्रगाः ।
नाभिं पृष्ठं रुजन् वायुः पार्श्वे चाहारमुत्क्षिपेत् ॥ २ ॥
ततोऽल्पाल्पं कषायं च वेगोद्गारयुतं वमेत् ।
पित्तात् क्षारोदकनिभं सास्रं हरितपीतकम् ॥ ३ ॥
कफात् श्वेतं घनं शीतं श्लेष्मतन्तुगवाक्षितम् ।
सर्वलिङ्गं मलैः सर्वै रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ॥ ४ ॥
पूत्यमेध्याशुचिद्विष्टदर्शनश्रवणादिभिः ।
तप्ते चित्ते हृदि क्लिष्टे छर्दिर्द्विष्टार्थयोगजा ॥ ५ ॥

छर्दिचिकित्सा ।

आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ।
लङ्घनं प्रागृते वायोर्यो वमेत् प्रततं बहुः ॥ ६ ॥

बहुदोषो बली तं तु वामयेच्च पुनः क्रमात् ।
द्राक्षाम्बुभिर्वा क्षीरैर्वा हृद्यैर्मद्यैर्विरेचयेत् ॥ ७ ॥

उपवासः प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्यते ।
लेह्या रसाः कवलिकारागषाडवपानकाः ॥ ८ ॥

भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीताम्बुसेचनम् ।
स्नानं सुगन्धिवस्त्राणि हितान्यत्र हितानि च ॥ ९ ॥

हन्ति मारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं ससैन्धवम् ।
स्निग्धं च भोजनं शुण्ठीदधिडाडिमसाधितम् ॥ १० ॥

कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्नेहविरेचनम् ।
महौषधादिकं दद्यादजाजीधान्यकादिकम् ॥ ११ ॥

पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ।
पिबेन्मन्थं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करम् ॥ १२ ॥

मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पिबेत् ।
धात्रीरसेन शीतं वा तथा मुद्गदळाम्बु वा ॥ १३ ॥

क्वाथं जम्ब्वादिकं वा स्याद्रक्तपित्तोदितं हितम् ।
कफजायां वमेन्निम्बकृष्णापिण्डीतसर्षपैः ॥ १४ ॥

युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ।
लीढं मनश्शिलाकृष्णामरिचं बीजपूरकात् ॥ १५ ॥

स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत् ।
सन्निपाते तथा मिश्रैरेतैश्छर्दिं निवारयेत् ॥ १६ ॥

हृद्यैर्मनोज्ञैर्मधुरैः छर्दिं द्विष्टार्थजां जयेत् ।
क्वाथः केवलबिल्वोत्थः शुण्ठीबिल्वोद्भवोऽपि वा ॥ १७ ॥

लाजशुण्ठीबिल्वभवः प्रसेकच्छर्दिनाशनः ।
बिल्वधान्यादिकं क्वाथं कार्पासास्थ्यादिचूर्णितम् ॥ १८ ॥

एलाकल्कं तु धान्याम्लसंयुक्तं नस्यमुत्तमम् ।
चन्दनागरुलाजानां धूमं च सघृतं पिबेत् ॥ १९ ॥
गर्भामकृमिजातायां छर्द्यां दोषानुरोधतः ।
चिकित्सेत् कृमिजां विद्यात् क्रिमिहृद्रोगलक्षणैः ॥ २० ॥

हृद्रोगनिदानम् ।

वातादिभिः पृथक् सर्वैः कृमिदोषाच्च पञ्चधा ।
हृद्रोगस्तत्र वातेन हृच्छून्यं विविधार्तिमत् ॥ २१ ॥
भ्रमः शब्दासहिष्णुत्वं श्वासरोधोऽल्पनिद्रता ।
पित्तात्तृष्णाम्लकः स्वेदो धूमकः पीतता ज्वरः ॥ २२ ॥
श्लेष्मणा साश्मगर्भाभं हृदयं ष्ठीवनारुची ।
सर्वलिङ्गं त्रिभिर्दोषैः क्रिमिभिः श्यावनेत्रता ॥ २३ ॥
तमःप्रवेशो हृल्लासः शोफः कण्डूः कफस्रुतिः ।
हृदयं प्रततं चात्र क्रकचेनेव दार्यते ॥ २४ ॥
चिकित्सेदामयं घोरं तं शीघ्रं शीघ्रकारिणम् ।

हृद्रोगचिकित्सा ।

हृद्रोगे वातिके वान्तः पिप्पलीसितसर्षपैः ॥ २५ ॥
पिबेत् प्रातर्यवक्षारं सर्पींषि लवणानि वा ।
त्रिभिः स्नेहैः पिबेद्वापि डाडिमाद्यं च चूर्णितम् ॥ २६ ॥
बिल्वादिकं हितं सर्पिस्तथा सौवर्चलादिकम् ।
स्निग्धोष्णैः पानभोज्यैश्च हृद्रोगं वातिकं जयेत् ॥ २७ ॥

सुकुमारं बलातैलमैरण्डं सपयोऽपि वा ।
पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्याससिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ २८ ॥
युक्तो विरेको हृद्यः स्यात् क्रमः शुद्धे च पित्तहा ।
लघुशीताशनो द्राक्षापरूपकरसं पिबेत् ॥ २९ ॥
क्वाथं धान्याकशुण्ठ्याद्यं प्रियङ्ग्वाद्यं तथा पिबेत् ।
क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यान्तःपरिमार्जनम् ॥ ३० ॥
हृद्रोगे कफजे वान्तः क्षाराम्बुलवणोदकैः ।
वचानिम्बाम्भसा वापि कुलत्थयवभोजनः ॥ ३१ ॥
लिह्याद्वचादिचूर्णं वा पुष्कराह्वादिकं तथा
श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान् पिबेत् ॥ ३२ ॥
क्रिमिहृद्रोगिणं स्निग्धं भोजयेत् पिशितौदनम् ।
दध्युपेतं त्र्यहं पश्चात् साधु चैनं विरेचयेत् ॥ ३३ ॥
क्रिमिघ्नमौषधं सर्वं दद्यादपि यथोचितम् ।
वत्सभाख्यं घृतं दद्यात्तैलं धान्वन्तरं तथा ॥ ३४ ॥
क्वाथं धान्याकशुण्ठ्याद्यं दशमूलादिकं तथा ।
सौवर्चलादिचूर्णं च यथाकालं प्रयोजयेत् ॥ ३५ ॥

तृष्णानिदानम् ।

वातात् पित्तात् कफात्तृष्णाः सन्निपाताद्रसक्षयात् ।
षष्ठी स्यादुपसर्गाच्च वातपित्ते तु कारणम् ॥ ३६ ॥
सर्वासु तत्प्रकोपो हि सौम्यधातुविशोषणात् ।
सर्वदेहभ्रमोत्कम्पतापहृद्रोगमोहकृत् ॥ ३७ ॥

जिह्वामूलगलक्लोमतालुतोयवहाः सिराः ।
संशोष्य तृष्णा जायन्ते तासां सामान्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥
मुखशोषो जलातृप्तिरन्नद्वेषः स्वरक्षयः ।
कण्ठोष्ठजिह्वाकार्कश्यं जिह्वानिष्क्रामणं क्लमः ॥ ३९ ॥
मारुतादास्यवैरस्यं शङ्खतोद. शिरोभ्रमः ।
शीताम्बुपानाद्वृद्धिश्च श्रुतिनिद्राबलक्षयः ॥ ४० ॥
पित्तान्मूर्च्छास्यतिक्तत्वं शोषो दाहोऽतिधूमकः ।
कफात्सशूककण्ठत्वमाध्मानच्छर्द्यरोचकाः ॥ ४१ ॥
निद्रा मधुरवक्त्रत्वं सर्वैः स्यात्सर्वलक्षणा ।
तृष्णा रसक्षयोक्तेन लक्षणेन क्षयात्मिका ॥ ४२ ॥
शोषमोहज्वराद्यन्यरोगोत्था तूपसर्गजा ।

तृष्णाचिकित्सा ।

तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ ४३ ॥
सर्वासु शीतो बाह्यान्तस्तथा शमनशोधनम् ।
दिव्याम्बु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणम् ॥ ४४ ॥
निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ।
सलाजशर्करं ह्रस्वपञ्चमूलजलं पिबेत् ॥ ४५ ॥
शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनम् ।
हिमाम्बुपरिषिक्तस्य पयसाससितामधु ॥ ४६ ॥
मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ।
नस्यं क्षीरं घृतं सिद्धं शीतैरिक्षो रसैस्तथा ॥ ४७ ॥
दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः

महासरिद्ध्रदादीनां दर्शनश्रवणानि च ॥ ४८ ॥
तृष्णायां पवनोत्थायां सगुळं दधि शस्यते ।
बलांशुमतिमृद्वीकाशारिबापिप्पलीजलम् ॥ ४९ ॥
पुनर्नवादिकाथं वा विदार्याशुद्भवं पिबेत् ।
पित्तजायां सितायुक्तः पकोदुम्बरजो रसः ॥ ५० ॥
तत्काथो वा हितः शीतः शारिबादिगणाम्बु वा ।
द्राक्षाद्यं पञ्चसाराम्बु धान्याकादिकमेव वा ॥ ५१ ॥
कफोद्भवायां वमनं निम्बप्रसववारिणा ।
बिल्वाढकीपञ्चकोलदर्भपञ्चकसाधितम् ॥ ५२ ॥
जलं पिबेद्रजन्या वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करम ।
पञ्चकोलाम्बवतिविषाशुण्ठीभ्यां वा कफान्वये ॥ ५३ ॥
काथं धान्याकधान्याद्यं सन्निपातोद्भवां तृषन् ।
जयेद्विमिश्रितैरुक्तैः कुस्तुम्बर्यादि वा पिबत् ॥ ५४ ॥
गुळूच्यादिगणकाथं दद्याद्वा शारिबादिकम ।
क्षयजायां क्षयहितं छागक्षीरं रसं तथा ॥ ५५ ॥
तत्तद्रोगोपसृष्टायां दद्यात्तदनुरोधतः ।
तक्रं च जीवनीयेन सिद्धं शीतं च माहिषम् ॥ ५६ ॥
नस्यार्थं मधुकं द्राक्षा स्तन्यमिक्षुरसं हितम् ।
चन्दनाद्यं तथा तैलं तृष्णार्तस्य प्रकल्पयेत ॥ ५७ ॥

इति हृदयप्रिये छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नाम
द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

मदात्ययनिदानम्

॥ अथातः मदात्ययनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लं व्यवाय्याशुकरं लघु ।
विकाषि विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः ॥ १ ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽपि स्युरुत्कर्षात्ते हि मृत्युदाः ।
तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्मद्यं मन्दादीनोजसो गुणान् ॥ २ ॥
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ।
अतस्त्यजन्ति सन्तस्तद्बुद्धिर्हि सकलेष्टदा ॥ २ ॥
नातिमाद्यन्ति बलिनो भुक्ताः सत्त्ववयोयुताः ।
मेदःकफाधिकाः स्निग्धा मद्यनित्या दृढाग्नयः ॥ ४ ॥
विपर्ययेऽतिमाद्यन्ति चत्वारः स्युर्मदात्ययाः ।
दोषैः पृथक् समस्तैश्च मोहः सामान्यलक्षणम् ॥ ५ ॥
विशेषाज्जागरश्वासकम्पमूर्धरुजोऽनिलात् ।
पित्ताद्दाहज्वरस्वेदमोहातीसारतृड्भ्रमाः ॥ ६ ॥
श्लेष्मणा छर्दिहृल्लासनिद्रोदर्दाङ्गगौरवम् ।
सर्वजे सर्वलिङ्गत्वं वक्ष्ये तेषां चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

मदात्ययचिकित्सा ।

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
पित्तवाताधिकः प्रायो मदव्याधिर्भवेद्यतः ॥ ८ ॥
क्रियां तदुदितां कुर्यादन्यदोषाविरोधिनीम् ।
हीनमिथ्यातियोगेन यो व्याधिरुपजायते ॥ ९ ॥
समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
यथा विषस्य नाशः स्याद्यौगिकेन विषेण हि ॥ १० ॥
तत्र वातोल्बणे दद्यान्मद्यं पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥ ११ ॥
यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
गोधूममाषविकृतरिद्यात् स्निग्धान् रसांस्तथा ॥ १२ ॥
स्वरसं डाडिमात् क्वाथः पञ्चमूलात् कनीयसः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं हितम् ॥ १३ ॥
पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ।
रसैर्डाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषजैः ॥ १४ ॥
सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम् ।
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ॥ १५ ॥
तृष्यते चातिबलवद्वातपित्तसमुद्भवे ।
दद्याद् द्राक्षारसं पानं मद्यं वापि बहूदकम् ॥ १६ ॥
मुस्तडाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीश्रृतम् ।
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिबेत् ॥ १७ ॥
शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

मदादित्रयनिदानम् ।

रजोमोहाहिताहारपराणां स्युस्त्रयो गदाः ॥ १८ ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ १९ ॥
मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
रूक्षः श्यावोऽरुणो वातात् सकानल्पक्रियावचाः ॥ २० ॥
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ॥ २१ ॥
सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ।
पित्तलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ॥ २२ ॥
विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः ।
कार्श्यं श्यावारुणाक्षत्वं मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ २३ ॥
पित्तेन तृष्णादाहाढ्यः सस्वेदः पीतलोचनः ।
कफात्स्तिमितगुर्वङ्गः सहृल्लासप्रसेकवान् ॥ २४ ॥
नीलारुणं पीतरक्तं नीलाभं च नभः क्रमात् ।
पश्यन्मूर्च्छायमाप्नोति त्रिभिः सर्वाकृतिः पुनः ॥ २५ ॥
अपस्मार इवापात्य कुर्यान्निश्चेष्टितं च तम् ।
दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ॥ २६ ॥
स्वयमेव च शाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ।
प्राणायतनाश्रितैर्दोषैर्वाङ्मनोभिर्नष्टचेष्टितः ॥ २७ ॥
मृतवत् कफपूर्णास्यः सन्यासान्निपतेन्नरः ।

मदात्ययचिकित्सा ।

यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ।
पित्तवाताधिकः प्रायो मदव्याधिर्भवेद्यतः ॥ ८ ॥

क्रियां तदुदितां कुर्यादन्यदोषाविरोधिनीम् ।
हीनमिथ्यातियोगेन यो व्याधिरुपजायते ॥ ९ ॥

समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ।
यथा विषस्य नाशः स्याद्यौगिकेन विषेण हि ॥ १० ॥

तत्र वातोल्बणे दद्यान्मद्यं पिष्टकृतं युतम् ।
बीजपूरकवृक्षाम्लकोलडाडिमदीप्यकैः ॥ ११ ॥

यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ।
गोधूममाषविकृतिर्दद्यात् स्निग्धान् रसांस्तथा ॥ १२ ॥

स्वरसं डाडिमात् क्वाथः पञ्चमूलात् कनीयसः ।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमुष्णं प्रावरणं हितम् ॥ १३ ॥

पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतम् ।
रसैर्डाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषजैः ॥ १४ ॥

सुशीतंससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकम् ।
स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकम् ॥ १५ ॥

तृष्यते चातिबलवद्वातपित्तसमुद्भवे ।
दद्याद् द्राक्षारसं पानं मद्यं वापि बहूदकम् ॥ १६ ॥

मुस्तडाडिमलाजाम्बु जलं वा पर्णिनीश्रृतम् ।
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् श्लेष्मोल्बणं पिबेत् ॥ १७ ॥

शीतं शुण्ठीस्थिरोदीच्यदुस्पर्शान्यतमोदकम् ।

मदादित्रयनिदानम् ।

रजोमोहाहिताहारपराणां स्युस्त्रयो गदाः ॥ १८ ॥
रसासृक्चेतनावाहिस्रोतोरोधसमुद्भवाः ।
मदमूर्च्छायसन्यासा यथोत्तरबलोत्तराः ॥ १९ ॥

मदोऽत्र दोषैः सर्वैश्च रक्तमद्यविषैरपि ।
रूक्षः श्यावोऽरुणो वातात् सक्तानल्पक्रियावचाः ॥ २० ॥
पित्तेन क्रोधनो रक्तपीताभः कलहप्रियः ।
स्वल्पासंबद्धवाक् पाण्डुः कफाद् ध्यानपरोऽलसः ॥ २१ ॥

सर्वात्मा सन्निपातेन रक्तात् स्तब्धाङ्गदृष्टिता ।
पित्तलिङ्गं च मद्येन विकृतेहास्वराङ्गता ॥ २२ ॥
विषे कम्पोऽतिनिद्रा च सर्वेभ्योऽभ्यधिकश्च सः ।
कार्श्यं श्यावारुणाक्षत्वं मूर्च्छाये मारुतात्मके ॥ २३ ॥

पित्तेन तृष्णादाहाढ्यः सस्वेदः पीतलोचनः ।
कफात्स्तिमितगुर्वङ्गः सहृल्लासप्रसेकवान् ॥ २४ ॥
नीलारुणं पीतरक्तं नीलाभं च नभः क्रमात् ।
पश्यन्मूर्च्छायमाप्नोति त्रिभिः सर्वाकृतिः पुनः ॥ २५ ॥

अपस्मार इवापात्य कुर्यान्निश्चेष्टितं च तम् ।
दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ॥ २६ ॥
स्वयमेव च शाम्यन्ति सन्यासो नौषधैर्विना ।
प्राणायनाश्रितैर्दोषैर्वाग्भिर्नष्टचेष्टितः ॥ २७ ॥

मृतवत् कफपूर्णास्यः सन्यासान्निपतेन्नरः ।

मदादित्रयचिकित्सा ।

मदेषु वातपित्तघ्नः प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते ॥ २८ ॥
सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ।
शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ॥ २९ ॥
सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसं पयः ।
सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाः सदाडिमाः ॥ ३० ॥
प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनम् ।
पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनम् ॥ ३१ ॥
दुरालभां वा रास्नां वा दद्यात्क्षौद्रेण वा जले ।
पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीरा * हिकेसरम ॥ ३२ ॥
धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतम् ।
पञ्चकर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनम ॥ ३३ ॥
मृद्वीकादिं मृणालादिं पिबेत् क्वाथं सितायुतम् ।
कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं वा घृतं पिबेत ॥ ३४ ॥
पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ।
त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ ३५ ॥
त्रयो दोषाः सन्निपत्य प्राणायतनसंश्रयाः ।
सन्यासं मारकं कुर्युस्तं जवाद्विनिवर्तयेत् ॥ ३६ ॥
आशु प्रयोज्यं सन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमञ्जनम् ।
धूमः प्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखान्तरे ॥ ३७ ॥
केशानां लुञ्छनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ।

* 'नागपुष्प' इति केरलेषु ॥

कट्वम्लगाळनं वक्त्रे कपिकच्छ्वावघर्षणम् ।
उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत् ॥ ३८ ॥
लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात् स्रोतोविशुद्धये ।
उपाचरेत्तोपकरैः प्रियश्रवणदर्शनैः ॥ ३९ ॥

अर्शोनिदानम् ।

दोषास्त्वङ्मांसमेदांसि प्रदूष्य विविधाकृतीन् ।
मांसाङ्कुरानपानादौ कुर्वन्त्यर्शांसि तान् जगुः ॥ ४० ॥
सहजन्मौत्तरोत्थानभेदाद्द्वेधा समासतः ।
शुष्कार्द्रभेदतश्चात्र सहजानि त्रिदोषतः ॥ ४१ ॥
षोढान्यानि पृथग्दोषैः संसर्गनिचयास्रतः ।
शुष्काणि वातश्लेष्मभ्यामार्द्राणि त्वस्रपित्ततः ॥ ४२ ॥
गुदे वलित्रययुते यानि चाभ्यन्तरे वलौ ।
स्थितानि च त्रिदोषाणि सहजान्यप्यसाध्यताम् ॥ ४३ ॥
यान्ति मध्यवलीस्थानि कृच्छ्राणि द्वन्द्वजानि च ।
बाह्यायां तु वलौ जातान्येकदोषोल्बणानि च ॥ ४४ ॥
अर्शांसि सुखसाध्यानि नचिरोत्पतितानि च ।
मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यन्ते यथास्वं नाभिजानि तु ॥ ४५ ॥
गण्डूपदास्यरूपाणि पिच्छिलानि मृदूनि च ।
व्यानो गृहीत्वा श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो बहिः ॥ ४६ ॥
कीलोपमं स्थिरतरं चर्मकीलं तु तं विदुः ।
तत्र हेतुस्तु कठिनायासनं शीतळाम्बुभिः ॥ ४७ ॥
संस्पर्शोऽतिव्यवायश्च शकृन्मूत्रादिधारणम् ।

ज्वरगुल्मातिसारादि कर्शनं विषमासनम् ॥४८ ॥
एतैरपानः कुपितो मदं गुदवलीषु तु ।
संधत्ते तास्वथ क्लिन्नास्वर्शांसि प्रभवन्ति हि ॥ ४९ ॥
पूर्वरूपं च विष्टम्भो मन्दाग्नित्वं शकृद्ग्रहः ।
भेदोषाकूजनं चान्त्रे मलाल्पत्वातिमूत्रते ॥ ५० ॥
आशङ्का ग्रहणी शोफपाण्डुगुल्मोदरेषु च ।
वातात् गुदाङ्कुरास्तत्र शुष्काः श्यावारुणाः खराः ॥ ५१ ॥
वक्रा मिथो विसदृशास्तीक्ष्णा विस्फुटिताननाः ।
शिरःपार्श्वांसकट्यूरुवङ्क्षणाभ्यधिकव्यथाः ॥ ५२ ॥
पित्तोत्तरा नीलमुखा रक्तपीतासितप्रभाः ।
तन्वस्रस्राविणो विस्राः सोष्माणो मृदवः श्लथाः ॥ ५३ ॥
दाहपाकज्वरस्वेदतृण्मूर्च्छारुचिमोहदाः ।
श्लेष्मोल्बणा महामूला घनमन्दरुजाः सिताः ॥ ५४ ॥
पिच्छिलाः स्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूवाढ्याः स्पर्शनप्रियाः ।
वङ्क्षणानाहहृल्लासमेहशीतज्वरप्रदाः ॥ ५५ ॥
संसृष्टलिङ्गाः संसर्गे निचयात्सर्वलक्षणाः ।
रक्तोल्बणाः पित्तसमा दुष्टास्रस्राविणोऽति च ॥ ५६ ॥
रक्तक्षयाद्धीनवर्णबलौजा दुःखितो भवेत् ।

अर्शश्चिकित्सा ।

अर्शांसि शस्त्रक्षाराग्निलेपाभ्यङ्गैरुपाचरेत् ॥ ५७ ॥
दृश्यान्यदृश्यानि पुनः सदान्तःपरिमार्जनैः ।

अथ साधरणे काले नातिदुर्बलमर्शसम् ॥ ५८ ॥
विशुद्धकोष्ठं लघ्वन्नमनुलोमनमाशितम् ।
शुचि कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमव्यथम् ॥ ७९ ॥
शयने फलके वान्यनरोत्सङ्गेऽप्युपाश्रितम् ।
पूर्वेण कायेनोत्तानं प्रत्यादित्यगुदं समे ॥ ६० ॥
समुन्नतकटीदेशमथ यन्त्रणवाससा ।
सक्थ्नोः शिरोधरायां च परिक्षिप्तमृजुस्थितम् ॥ ६१ ॥
आलम्बितं परिचरैः सर्पिषाभ्यक्तवायवे ।
ततोऽस्मै सर्पिषाभ्यक्तं निदध्यादृजुयन्त्रकम् ॥ ६२ ॥
शनैरनु सुखं पायौ ततो दृष्ट्वा प्रवाहणात् ।
यन्त्रे प्रविष्टं दुर्नाम प्रोटकुण्ठितयानु च ॥ ६३ ॥
शलाकयोत्पीड्य भिषग्यथोक्तविधिना दहेत् ।
क्षारेणैवार्द्रमितरत् क्षारेण ज्वलनेन वा ॥ ६४ ॥
महद्वा बलिनश्छित्वा वीतयन्त्रमथातुरं ।
स्वभ्यक्तपायुजघनमवगाहे निधापयेत् ॥ ६५ ॥
निवातमन्दिरस्थस्य ततोऽस्याचारमादिशेत् ।
एकैकमिति सप्ताहात् सप्ताहात्समुपाचरेत् ॥ ६६ ॥
प्राग्दक्षिणं ततो वाममर्शः पृष्ठाग्रजं ततः ।
वह्वर्शसः सुदग्धस्य स्याद्वायोरनुलोमता ॥ ६७ ॥
रुचिरन्नेऽग्निपटुता स्वास्थ्यं वर्णबलोदयः ।
वस्तिशूले त्वधोनाभेर्लेपयेच्छ्लक्ष्णकल्कितैः ॥ ६८ ॥
वर्षाभूकुष्ठसुरभिमिसिलोहामराह्वयैः ।
शकृन्मूत्रप्रतीघाते परिषेकावगाहयोः ॥ ६९ ॥
वरणालम्बुसैरण्डगोकण्टकपुनर्नवैः ।

सुषवीसुरभीभ्यां च क्वाथमुष्णं प्रयोजयेत् ॥ ७० ॥

सस्नेहमथवा क्षीरं तैलं वा वातनाशनम् ।
अथाप्रयोज्यदाहादेरभ्यज्य गुदकीलकान् ॥ ७१ ॥

बिल्वमूलाग्निकक्षारकुष्ठैः सिद्धेन सेचयेत् ।
तैलेनाहिबिडालोष्ट्रवराहवसयाथवा ॥ ७२ ॥

स्वेदयेदनु पिण्डेन द्रवैर्वा सक्तुभिश्च वा ।
रास्नाया हपुषाया वा पिण्डैर्वा कार्ष्णगन्धिकैः ॥ ७३ ॥

अर्कमूलं शमीपत्रं नृकेशा सर्पकञ्चुकम् ।
मार्जारचर्म सर्पिश्च धूपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥ ७४ ॥

स्नुक्क्षीरार्कनिशालेपः सुरागोमूत्रकल्कितः ।
कृकवाकुशकृत्कृष्णानिशागुञ्जाफलैस्तथा ॥ ७५ ॥

गोमूत्रपिष्टैर्वा दन्तीचित्रकस्वर्जिकादिभिः ।
तुल्यं बदरचव्ये च हरिद्रा चित्रकं गुळम् ॥ ७६ ॥

पिप्पल्यः कुक्कुटशकृत् घृतं चार्शःप्रलेपनम् ।
शिरीषबीजसंमिश्रां लाङ्गलीं परिलेपयेत् ॥ ७७ ॥

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः ।
करञ्जं बस्तमूत्रं च लेपनं हितमर्शसाम् ॥ ७८ ॥

धान्याम्लपिष्टैर्जीमूतबीजैस्तज्जालकं मृदु ।
लेपितं च्छायया शुष्कं वर्तिर्गुदजनाशिनी ॥ ७९ ॥

सजालमूलजीमूतलेहे वा क्षारसंयुते ।
गुञ्जासूरणकूश्माण्डबीजैर्वर्तिस्तथागुणा ॥ ८० ॥

उच्छूनकठिनेभ्यश्च जलूकाभिर्हरेदसृक् ।
ससैन्धवं चव्यचित्रकाथं हन्याद्गुदाङ्कुरान् ॥ ८१ ॥

हरीतक्यादिकं क्वाथं पथ्याबिल्वादिकं तथा ।
दुस्पर्शाद्यं च चिरिबिल्वाद्यं पूतिकपूर्वकम् ॥ ८२ ॥

यो जातो गोरसः क्षीराद्वह्निमूलावचूर्णितात् ।
पिबंस्तमेव तेनैव भुञ्जानो गुदजान् जयेत् ॥ ८३ ॥

तक्रेण वा पिबेत् पथ्यावेल्लाग्निकुटजत्वचः ।
कलिङ्गमगधाज्योतिस्सूरणान् वांशवर्धितान् ॥ ८४ ॥

कोष्णाम्बुना वा त्रिपटुव्योषहिङ्ग्वम्लवेतसान् ।
युक्तं बिल्वकपित्थाभ्यां महौषधविळेन वा ॥ ८५ ॥

आरुष्करैर्यवान्या वा प्रदद्यात्तक्रतर्पणम् ।
पिबेदहरहस्तक्रं निरन्नो वा प्रकामतः ॥ ८६ ॥

परमग्निकरं चैतदर्शसामपि नाशनम् ।
त्वचश्चित्रकमूलस्य कल्कं कुम्भे प्रलेपयेत् ॥ ८७ ॥

तक्रं वा दधि वा तत्र जातमर्शोहरं पिबेत् ।
मथितं भाजने क्षुद्रवृन्ताफललेपिते ॥ ८८ ॥

निशां पर्युषितं पेयमिच्छद्भिर्गुदजक्षयम् ।
तक्रारिष्टं पिबेत्तद्वत् पाठातक्रं च शीलयेत् ॥ ८९ ॥

कुटजादिगणं तद्वद्बहुधापि प्रयोजयेत् ।
पथ्याचूर्णं बिळांशाढ्यं नित्यं तक्रेण यः पिबेत् ॥ ९० ॥

भुक्तान्ते तस्य नश्यन्ति गुदजाः सहजा अपि ।
चूर्णं हुतभुगाद्यं च तक्रे वा सूरणादिकम् ॥ ९१ ॥

भार्ङ्गीपाठामृतापञ्चकोलेष्वप्येष संविधिः ।
तक्रं दोषाग्निबलविदर्शोनाशाय शीलयेत् ॥ ९२ ॥

पथ्याशतद्वयं मूत्रद्रोणेनामूत्रसंक्षयात् ।
पक्त्वा खादेत् सहमधू द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् ॥ ९३ ॥

दुर्नामकुष्ठश्वयथुगुल्ममेहोदरक्रिमीन् ।
ग्रन्थ्यर्बुदापचीस्थौल्यपाण्डुरोगाढ्यमारुतान् ॥ ९४ ॥
करञ्जपल्लवान् खादेद्यावद्वर्चोऽनुलोमनात् ।
लेहं काङ्कायनं वापि जीमूतानां च शीलयेत् ॥ ९५ ॥
पिप्पल्याद्यं घृतं वापि स्नोपाद्यं सर्पिरेव वा ।
पलाशक्षारसर्पिर्वा पञ्चकोलादिकं तथा ॥ ९६ ॥
पिप्पल्यादिप्रतीवापं चित्रककाथसाधितम् ।
घृतमर्शोहरं श्रेष्ठं दीपनं शोधनं परम् ॥ ९७ ॥
ग्रहणीवत् क्रियां कुर्यादर्शसां भिन्नवर्चसाम् ।
अर्शांसि बद्धवर्चांसि तूदावर्तवदाचरेत् ॥ ९८ ॥
अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ।
रक्तार्शांसि द्विधा वायोः श्लेष्मणश्चानुबन्धतः ॥ ९९ ॥
दुष्टास्रलक्षणं तत्र पूर्वोक्तेनैव लक्षयेत् ।
दुष्टेऽस्रे शोधनं कार्यं रक्तस्राव च लङ्घनम् ॥ १०० ॥
पुनः पाकाय दोषाणां हितस्तिक्तोऽग्निदीप्तये ।
यत्तु पित्तोल्बणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ॥ १०१ ॥
स्तम्भनीयं तदेकान्ताज्ञचेद्वातकफानुगम् ।
सकफेऽस्रे पिबेत् पाक्यं शुण्ठीकुटजवल्कलम् ॥ १०२ ॥
किराततिक्तकं शुण्ठीधन्वयासं कचन्दनम् ।
दार्वित्वङ्निम्बसेव्यानि पिबेद्वा दाडिमत्वचम् ॥ १०३ ॥
रक्तापामार्गजलक्वाथं रक्तार्शसः पिबेत् ।
चन्दनोशीराद्यं कौटजं फाणितं तथा ॥ १०४ ॥
कुटजादिघृतं पेयं चूर्णो नागरादिको हितः ।
पेयायूषरसाद्येषु पलाण्डुः केवलोऽपि वा ॥ १०५ ॥

जयत्यसृगुल्बणं रक्तं मारुतं च प्रयोजितः ।
रक्तार्शसां प्रशमने क्षीरमाजं च शस्यते ॥ १०६ ॥

उदावर्तनिदानम् ।

रूक्षैः संग्राहिभिश्चान्नैः स्वे स्थाने कुपितोऽनिलः ।
अधोवहानि स्रोतांसि संरुध्याधः प्रशोषयन् ॥ १०७ ॥
पुरीषं वातविण्मूत्रसङ्गं कुर्वीत दारुणम् ।
तेन तीव्ररुजा कोष्ठपृष्ठहृत्पार्श्वबस्तिगाः ॥ १०८ ॥
पवनस्योर्ध्वगामित्वं ततः छर्द्यरुचिज्वराः ।
बाधिर्यतिमिराद्याश्च जायन्तेऽन्ये च वातजाः ॥ १०९ ॥
दुर्नाम्नामित्युदावर्तः परमोऽयमुपद्रवः ।
वाताभिभूतकोष्ठानां तैर्विनापि स जायते ॥ ११० ॥
तृट्क्लिष्टशूलं क्षामाक्षं विड्वमन्तं परित्यजेत् ।

उदावर्तचिकित्सा ।

उदावर्तार्तमभ्यज्य तैलैः शीतज्वरापहैः ॥ १११ ॥
सुस्निग्धं स्वेदयेत् पिण्डैर्वर्तिं दद्याद्गुदे ततः ।
भूयोऽनुबन्धे वातघ्नैर्विरेच्यः स्नेहरेचनैः ॥ ११२ ॥
दद्यात् क्वाथं कुलत्थाद्यं श्यामाद्यं त्रिवृदादिकम् ।
निकुम्भाद्यं तथान्यच्च मलवातानुलोमनम् ॥ ११३ ॥

इति हृद्यप्रिये महात्म्यार्शउदावर्तचिकित्सितं नाम
त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अतीसारनिदानम् ।

अथात अतीसारनिदानं व्याख्यास्यामः ।

दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च भयाच्छोकाच्च षड्विधः ।
अतीसारः स सुतरां जायतेऽत्यम्बुपानतः ॥ १ ॥

रूक्षासात्म्यातिमात्राऽन्नैरर्शोभिः स्नेहविभ्रमात् ।
क्रिमिभ्यो वेगरोधाच्च तद्विधैः कुपितोऽनिलः ॥ २ ॥

विस्रंसयत्यधोऽब्धातुं हत्वाऽग्निं द्रावयन् शकृत ।
प्रकल्पतेऽतिसाराय लक्षणं तस्य भाविनः ॥ ३ ॥

तोदो हृद्गुदकोष्ठेषु गात्रसादो मलग्रहः ।
आध्मानमविपाकश्च तत्र वातेन विड्जलम् ॥ ४ ॥

अल्पाल्पं शब्दशूलाढ्यं विबद्धमुपवेश्यते ।
पित्तेन पीतमसितं हारिद्रं पूतिरक्तवत् ॥ ५ ॥

सशूलं पायुसन्तापपाकवच्छ्लेष्मणा घनम् ।
पिच्छिलं तन्तुमच्छ्वेतं स्निग्धमामं कफान्वितम् ॥ ६ ॥

सर्वात्मा सर्वचिह्नः स्यात् वातपित्तात्मकोऽन्ययोः ।
अतीसारः समासेन द्विधा सामो निरामकः ॥ ७ ॥

सासृङ्निरस्रस्तत्रापि चिकित्साथ निरूप्यते ।

अतीसारचिकित्सा ।

अतीसारो हि भूयिष्ठं भवत्यामाशयाश्रयः ॥ ८ ॥

हत्वाग्निं वातजेऽप्यस्मात् प्रागस्मिँल्लङ्घनं हितम् ।
शूलानाहप्रसेकार्तं वामयेदतिसारिणम् ॥ ९ ॥

दोषाः सन्निचिता ये च विदग्धाहारमूर्च्छिताः ।
अतीसाराय कल्पन्ते तेषूपेक्षैव भेषजम् ॥ १० ॥

भृशोत्क्लेशप्रवृत्तेषु स्वयमेव चलात्मसु ।
प्रयोज्यं न तु संग्राहि पूर्वमामातिसारिणे ॥ ११ ॥

विबद्धमामं कुर्याद्यज्ज्वरप्लीहोदरादिकान् ।
अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणि ॥ १२ ॥

प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धेऽसंप्रवर्तिनि ।
पूतीकपिप्पलीशुण्ठीवचाधान्यहरीतकी ॥ १३ ॥

अथवा बिल्वधनिकामुस्तानागरवाळकम् ।
बिळपाठावचापथ्याक्रिमिजिन्नागराणि वा ॥ १४ ॥

शुण्ठीघनवचामाद्रीबिल्ववत्सकहिङ्गु वा ।
वचाप्रतिविषे चापि मुस्तानागरकेऽथवा ॥ १५ ॥

ह्रीबेरनागरे वापि क्वाथयित्वा पिबेज्जलम्
भोज्यानि कल्पयेदस्य ग्राहिदीपनपाचनैः ॥ १६ ॥

विबद्धं दोषबहुलो दीप्ताग्निर्योऽतिसार्यते ।
कृष्णाबिळङ्गत्रिफलाकषायैस्तं विरेचयेत् ॥ १७ ॥

पेयां दद्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृताम् ।
सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पुनः पुनः ॥ १८ ॥

अल्पाल्पमनले दीप्ते सूक्ष्मं वस्तूपसेव्यते ।
दधितैलघृतक्षीरैः सशुण्ठीं सगुळां पिबेत् ॥ १९ ॥
पेयां पुनर्गाढवर्चा बहुस्नेहं तथा रसम् ।
खळयूषयवाग्वादौ सानन्तादिं प्रयोजयेत् ॥ २० ॥
लाजैस्तक्रेण पेयां च क्वाथं बिल्वादिकं पिबेत् ।
पथ्यादिकं च शुण्ठ्याद्यं पिप्पल्याद्यं च सामके ॥ २१ ॥
पक्वातिसारे तु पुनः समङ्गादिद्वयं हितम् ।
मुस्ताद्यं वा पिबेत् क्वाथं समङ्गाद्यं जलं तथा ॥ २२ ॥
धन्वयासादिकं क्वाथं कृष्णाद्यं च पिबेत्तथा ।
आजं पयः परं पथ्यं निरामे साम्रकेऽधिकम् ॥ २३ ॥
कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ २४ ॥
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
दोषाणां पाचनार्थं च वह्निसंदीपनाय च ॥ २५ ॥
संग्रहाय च रक्तस्य परं तिक्तैरुपाचरेत् ।
रक्तं विट्सहितं पूर्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्यते ॥ २६ ॥
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत् ।
शर्करार्धांशकं लीढं नवनीतं नवोद्धृतम् ॥ २७ ॥
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः ।
नानावर्णमतीसारं पुटपाकैरुपाचरेत् ॥ २८ ॥
त्वक्पिण्डाद्दीर्घवृन्तस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृतात् ।
मृल्लिप्तादग्निना स्विन्नाद्रसं निष्पीडितं हिमम् ॥ २९ ॥
अतीसारे पिबेद्युक्तं मधुना सितयाथवा ।
एवं क्षीरिद्रुमत्वग्भिस्तत्प्ररोहैश्च कल्पयेत् ॥ ३० ॥

तामलक्यब्दशुण्ठीभिः क्वाथः सर्वातिसारजित् ।
सौवर्चलाद्यं पाठाद्यं यवान्याद्यं च चूर्णकम् ॥ ३१ ॥
डाडिमाष्टकमप्येवं दद्यात् पाठादिकं घृतम् ।
गुदस्य पाके दाहे वा सेकालेपा हिता हिमाः ॥ ३२ ॥
पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ।
पिच्छाबस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः ॥ ३३ ॥
प्रपुण्डरीकासिद्धेन सर्पिषा वानुवासनम् ।
पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशपाकच्छुदारयोः ॥ ३४ ॥
पचेद्यवांश्च स क्वाथो घृतक्षीरयुतो हितः ।
पिच्छास्रुतौ गुदभ्रंशे प्रवाहणरुजासु च ॥ ३५ ॥
सन्निपातसमुत्पन्नं सम्मिश्रैस्तान् प्रसाधयेत् ।
अर्शोक्तोक्तं वातहरैरेषणाश्वासनैरपि ॥ ३६ ॥
मुस्तादिकाष्टवर्गश्चापराळ्याद्यं (?) च सर्वजित् ।

ग्रहणीनिदानम् ।

अतीसारेषु यो नातियत्नवान् ग्रहणीगदः ॥ ३७ ॥
तस्य स्याद्वह्निविध्वंसकरैरत्यर्थसेवितैः ।
सामं साम्रमजीर्णेऽन्ने जीर्णे पक्वं तु नैव वा ॥ ३८ ॥
अकस्माद्वा मुहुर्बद्धमकस्माच्छिथिलं मुहुः ।
चिरकृद्ग्रहणीदोषः संचयाच्चोपवेश्यते ॥ ३९ ॥
स चतुर्धा पृथग्दोषैः सन्निपाताच्च जायते ।
प्राग्रूपं तस्य सदनं चिरात् पचनमम्लकः ॥ ४० ॥

प्रसेको वक्त्रवैरस्यं तृष्णा कर्णान्त्रकूजनम् ।
कार्श्यं ज्वरः शिरोरुक् च श्वयथुः करपादयोः ॥ ४१ ॥
तत्रानिलात्तालुशोषस्तिमिरं पार्श्ववेदना ।
जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुक्ते स्वास्थ्यं समश्नुते ॥ ४२ ॥
चिराद्दुःखं द्रवं शुष्कं सृजेद्वर्चः पुन पुनः ।
पित्तेन पीतं नीलाभं पूति दाहयुतं द्रवम् ॥ ४३ ॥
कफाद्भिन्नामसश्लेष्मगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।
स्रब्धोदरत्वमरुचिश्छर्दिर्हृल्लासपीनसाः ॥ ४४ ॥
अकृशस्यापि दौर्बल्यं सर्वजे सर्वसंकरः ।

ग्रहणीचिकित्सा ।

ग्रहणीमाश्रितं दोषमजीर्णवदुपाचरेत् ॥ ४५ ॥
अतीसारोक्तविधिना तस्यामञ्च विपाचयेत् ।
ग्रहण्यां पाचनं पूर्वं मध्ये संग्राहि भेषजम् ॥ ४६ ॥
अन्ते च दीपनं दद्यादतिसारेऽप्ययं विधिः ।
अन्नकाले यवाग्वादि पञ्चकोलादिसाधितम् ॥ ४७ ॥
वितरेत् पटुलघ्वन्नं पुनर्योगांश्च दीपनान् ।
चतुर्विधग्रहण्यां च तक्रं स्यात् परमं हितम् ॥ ४८ ॥
कोलडाडिमवृक्षाम्लचाङ्गेरीणां सुयोजितम् ।
चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम् ॥ ४९ ॥
लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम् ।
तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत् ॥ ५० ॥
कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयशूलनुत् ।

नागरातिविषामुस्तं पाक्यमामहरं पिबेत् ॥ ५१ ॥
उष्णाम्बुना वा तत्कल्कं नागरं वाथवाभयाम् ।
सामे कफानिले कोष्ठरुक्करे कोष्णवारिणा ॥ ५२ ॥
कलिङ्गहिंग्वतिविषावचासौवर्चलाभयाः ।
छर्दी सौवर्चलाजाजीपथ्यातीक्ष्णाः सुखाम्बुना ॥ ५३ ॥
मुस्ताकरञ्जमूलत्वक्छुण्ठीभिः कथितं जलम् ।
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं ग्रहण्यामग्निदीप्तिदम् ॥ ५४ ॥
पाठाद्यं नागराद्यं वा कैडर्याद्याभयादिके ।
पिप्पल्यादिकृतं चूर्णं पट्वादिगुलिकां तथा ॥ ५५ ॥
तालीसपत्रपूर्वं च वटकं शीलयेत् क्रमात् ।
अथैनं परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ॥ ५६ ॥
दीपनीयौषधियुतं पाययेदल्पशो घृतम् ।
पञ्चमूलादिना पक्वमुक्तं वाप्यतिसारके ॥ ५७ ॥
पैत्ते चूर्णं पटोलाद्यं भूनिम्बाद्यं च पाययेत् ।
चन्दनाद्यं घृतं दद्यात् कुष्ठोक्तं तिक्तकं तथा ॥ ५८ ॥
ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां तीक्ष्णैः प्रच्छर्दने कृते ।
कट्वम्ललवणक्षारैः क्रमादग्निं विवर्धयेत् ॥ ५९ ॥
पञ्चकोलाभयाधान्यपाठागन्धपलाशकैः ।
बीजपूरप्रवालैश्च स्निग्धैः पेयादि कल्पयेत् ॥ ६० ॥
कफे तु मातुलुङ्गाद्यं चूर्णं भूनिम्बपूर्वकम् ।
द्विहरिद्रादिकं क्षारं दद्यात् भुक्तजराभिधम् ॥ ६१ ॥
भल्लातसर्पिर्गुल्मोक्तं यक्ष्मोक्तं षट्पलं घृतम् ।
धान्वन्तरघृतं वापि प्रमेहविहितं पिबेत् ॥ ६२ ॥
निचये पञ्चकर्माणि चिकित्सा च यथोचितम् ।

स्नेहोऽम्ललवणैर्युक्तो बहुवातस्य शस्यते ॥ ६३ ॥
स्नेहमेव परं विद्याद्दुर्बलानलदीपनम् ।
स्नेहासवसुरारिष्टचूर्णकाथहिताशनैः ॥ ६४ ॥
सम्यक् प्रयुक्तैः देहस्य बलमग्निश्च वर्धते ।
नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥ ६५ ॥
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वातीन्धनावृतः ।
तस्मान्मात्रां च विसृशेत दद्यादाहारमौषधम् ॥ ६६ ॥
वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः सुदुस्तराः ॥ ६७ ॥

अत्यग्निनिदानम् ।

यदा क्षीणे कफे पित्तं स्वस्थाने पवनानुगम् ।
प्रवृद्धं वर्धयत्यग्निं तदासौ सानिलोऽनलः ॥ ६८ ॥
पक्त्वान्नमाशु धातूंश्च सर्वानोजश्च संक्षिपन् ।
मारकः स्यात् स ना स्वस्थो भुक्ते जीर्णे तु ताम्यति ॥ ६९ ॥
तृड्दाहश्वासमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निसंभवाः ।
तमत्यग्निं गुरुस्निग्धमन्दसान्द्रहिमस्थिरैः ॥ ७० ॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।
मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यान्यस्योपहारयेत् ॥ ७१ ॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।
कृसरं पायसं स्निग्धं पैष्टिकं गुळवैकृतम् ॥ ७२ ॥
अश्नीयादौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।
लक्ष्मीरसविपक्वान्नं दध्नाद्यान्माहिषेन च ॥ ७३ ॥

अद्याद्भूकन्दमन्यच्च कूश्माण्डं चाग्निनाशनम् ।
पयः सहमधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ ७४ ॥
गोधूमचूर्णं पयसा बहुसर्पिष्प्लुतं पिबेत् ।
आनूपरसयुक्तान् वा स्नेहांस्तैरविवर्जितान् ॥ ७५ ॥
श्यामात्रिवृद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।
असकृत्पित्तहरणं पायसप्रतिभोजनम् ॥ ७६ ॥
यत्किञ्चिद्गुरु मेध्यञ्च श्लेष्मकारि च भोजनम् ।
सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ ७७ ॥
आहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः ।
धातून क्षीणेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये ॥ ७८ ॥

एतत् पक्त्यैव विरुद्धमन्नं
संयोगसंस्कारवशेन चेदम् ।
इत्याद्यविज्ञाय यथेष्टचेष्टा-
श्चरन्ति ये चाग्निबलस्य शक्तितः ॥ ७९ ॥

तस्मादग्निं पालयेत् सर्वयत्नैः
तस्मिन् नष्टे याति ना नाशमेव ।
दोषैर्ग्रस्ते ग्रस्यते रोगसंघैः
मुक्ते तु स्यान्नीरुजो दीर्घजीवी ॥ ८० ॥

इति हृदयप्रिये अतीसारग्रहण्यत्यग्निचिकित्सितं नाम
चतुर्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

मूत्रकृच्छ्रनिदानम् ।

॥ अथातः मूत्रकृच्छ्रनिदानं व्याख्यास्यामः ॥

जायन्ते बस्तिगैर्दोषैर्मूत्राघातास्तु विंशतिः ।
पृथग्दोषैः समस्तैश्च मूत्रकृच्छ्रं चतुर्विधम् ॥ १ ॥
बस्तिवङ्क्षणमेढ्रार्तियुक्तोऽल्पाल्पं मुहुर्मुहुः ।
मूत्रयेद्वातजे कृच्छ्रे पैत्ते पीतं सदाहरुक् ॥ २ ॥
रक्तं वा कफजे बस्तिमेढ्रगौरवशोफवान् ।
सपिच्छं सविबन्धं च सर्वैः सर्वात्मकं मलैः ॥ ३ ॥
यदा वायुर्मुखं बस्तेरावृत्य परिशोषयन् ।
मूत्रं सपित्तं सकफं सशुक्रं वा तदा क्रमात् ॥ ४ ॥
दोषैः शुक्राच्चतुर्धा स्युरश्मर्यो मूत्रमार्गगाः ।
अश्मरीपूर्वरूपं तु बस्त्याध्मानं रुजाभितः ॥ ५ ॥
मूत्रकृच्छ्रतया मार्गनिरोधो नाभिबस्तिरुक् ।
मूत्रं विशीर्णधारं स्यात्तत्रापाये सुखं स्रवेत् ॥ ६ ॥
तत्संक्षोभात् क्षते सास्रमायासाच्चातिरुक् भवेत् ।
तत्र वाताद्भृशार्त्यर्तो बस्तिमेहनमर्दकः ॥ ७ ॥
मुञ्चन् शकृत्सानिलश्च बिन्दुशो मेहति क्वणन् ।

संस्कृतपुस्तकानि

अभिज्ञानशाकुन्तलम्	१—८—०
रामवर्मशतकम्	०—५—०
कोकिलसन्देशः (टिप्पणीसहितः)	०—४—०
शुकसन्देशः (टिप्पणीसहितः)	०—४—०
प्रदोषमाहात्म्यम्	०—४—०
गात्रस्तवमञ्जरी	०—१—६
श्रीमद्भगवद्गीता	०—३—६
श्रीकृष्णविजयः	०—१२—०
सिद्धान्तमाला	०—६—०
वाक्यतत्त्वम्	०—६—०
विटराजविजयः	०—६—०
पार्वतीविरहः	०—२—०
देवस्तवमालिका	०—२—०
अष्टांगसंग्रहः (इन्दुटीकासहितः, सूत्रशारीरस्थाने)	५—०—०
तस्यैव निदानचिकित्साकल्पस्थानानि	५—०—०
श्रीकृष्णगीतिः	०—१२—०
तर्कसारः	०—६—०
संस्कृतोपक्रमपाठः	०—१—०

रघुवंशकाव्यं (आदितः षट्सर्गाः) अरुणगिरिनाथस्य प्रकाशिकया नारायणस्य पदार्थदीपिकया च समेतम् (In press)

Apply to:—

The Manager,
Mangalodayam Co., Ltd.,
TRICHUR.